

RIJEČ

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 37, godina XIX
maj, 2014.

© Monos 2014

Prikazi, osvrti, recenzije

**GRUPA AUTORA, TREĆI KORPUS ARMIIJE BOSNE I
HERCEGOVINE (1992.-1995.), SAVEZ RATNIH VOJNIH
INVALIDA ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA, ZENICA
2014.**

Istraživati, analizirati i “opisivati” savremene historijske procese veoma je teška i složena zadaća. Još ako ti procesi nisu završeni kao što je slučaj sa bosanskohercegovačkom ratnom pričom, ta zadaća postaje mnogo teža, ponekad i “nemoguća misija”. Po nekim svojim bitnim specifičnostima savremena historiografija znatno se razlikuje u odnosu na onu koja se bavi ranijim razdobljima – i po dostupnosti i količini izvora i po načinu interpretacije, selektiranju i odabiru karakterističnih pojava i ključnih događaja. Pitanje vremenske distance, koliko god ga relativizirali u poplavi savremenih medija i komunikacija, neizbježno nam se nameće u svakom ozbiljnom promišljanju, opisivanju i tumačenju bliske nam prošlosti. Za razliku od historiografije koja se bavi ranijim razdobljima, a koja “pati” od nedostatka izvora, historiografija savremenog doba, opet – “pati” od viška tih izvora. Snalaženje u nepreglednoj šumi podataka, selektiranje i izbor relevantnih izvora i dokumenata koji nam stoje na raspolaganju, isto tako, složen je i odgovoran posao kao i potraga za rijetkim, zaturenim ili zauvijek izgubljenim izvorima za neka starija historijska razdoblja.

U posljednjih dvadesetak godina suočeni smo sa pravom poplavom printanih i elektronskih materijala (knjige, časopisi, filmovi, veb-portali) o ratu u BiH 1992. – 1995. – od prigodničarskih ili polemičkih novinskih članaka i spisa, raznih spomen knjiga, memoarskih zapisa, dokumentarnih emisija i filmova, pa do ozbiljnih studija, monografija, edicija itd. U tom kvantitetu ima, svakako, dosta zapaženih ostvarenja zavidnog kvaliteta kojem uvijek moramo težiti. Pojava knjige “Treći korpus Armije BiH”, bez sumnje je rezultat takvih napora i težnji i, svakako, izdavački poduhvat vrijedan pažnje.

O ratnim dešavanjima na širem prostoru regije srednja Bosna do sada je, takođe, napisano i objavljeno

više radova, memoarskih zapisa, parcijalnih analiza. Ovom monografijom čitaocu se na jednom mjestu pružaju objedinjeni podaci i informacije o jednoj od ključnih jedinica u odbrani BiH, što i jeste bio jedan od važnih ciljeva ovog izdavačkog napora. Autorski tim koji potpisuje ovu knjigu čine školovani oficiri visokog ranga, od kojih su neki svoje vojno-stručno znanje i ratno iskustvo (mahom su svi prošli kroz jedinice i komande Trećeg korpusa) obogatili sociološkim, politološkim i drugim studijama, stekli najviše akademske titule i već objavili zapažene stručne i naučne radove i knjige. Ovu monografiju potpisuju: Sakib Kurtić, Sakib Mahmuljin, Džemal Merdan, Hasib Mušinbegović, Džemal Najetović, Ahmet Odžačić, Haso Ribo, Zemir Sinanović i Remzija Šiljak. Izuzetno dopadljivo i originalno likovno rješenje korica (naslovne strane) uradio je akademski slikar Ahmet Hundur.

Nisu zahvalna poređenja među korpusi- ma A BiH – u smislu – koji je imao teži zadatak – ili ne daj bože – ko je zaslužniji – jer je svaka od ovih jedinica u tom jednom, po hiljadu odrednica specifičnom, ipak, ratu tragičnijem od mnogih ratova (iako je svaki rat sam po sebi tragedija), dakle, svaki od tih šest, odnosno sedam korpusa – djelovao je u specifičnim uslovima i svaki od njih je, u najkraćem, svijetla obraza izašao iz rata. Ipak bi se moglo reći da je pozicija Trećeg korpusa, s obzirom na zonu odgovornosti i sve ostale okolnosti njegovog nastajanja, razvoja i dje-

lovanja, bila, ako ne najteža ono, zasigurno, najsloženija. Branio je šire područje zeničke regije, Zenicu, dakle, u stvarnom, historijskom, ali i metaforičkom značenju te riječi – bez imalo patetike – zjenicu oka i srce države BiH. Nigdje nisu tako brojni tragovi i historijske uspomene na Bosnu, njenu srednjovjekovnu državu i crkvu kao na ovom prostoru. Ti nas tragovi podsjećaju da je prostor današnje zeničke regije i u geografskom i u historijskom smislu bio baštinski, dakle “jedan kroz jedan” posjed bosanskih banova, a kasnije kraljeva. Jednom riječju, da ne idemo predaleko u historiju, Bosna na tom prostoru “stanuje” od pamtivyjeka...

U doslovnom smislu, dakle, Treći korpus Armije BiH je branio i odbranio “ognjište Bosne”. Njegovi pripadnici mogu biti ponosni što su uspješno izvršili tako krupan vojnički i patriotski zadatak. Ova knjiga i jeste posvećena nosiocima tog velikog i časnog zadatka. U biti ona predstavlja odgovor na svako negiranje i potcjenjivanje uloge Armije BiH u odbrani države BiH. To negiranje proističe iz negiranja same države BiH, koje se po raznim medijima, knjigama i publikacijama plasira po BiH i njenom okruženju.... U borbi protiv negiranja BiH kao države, njene državnosti, državne tradicije, pa i njenih državotvornih institucija najbolje oružje je istina, iskazana bez ikakvog uljepšavanja i pretjerivanja. Ova knjiga po svim svojim glavnim karakteristikama nosi takva obilježja.

Imajući u vidu širinu i svu složenost, pa i osjetljivost ove teme, autorima nije bilo lahko opredijeliti se i utvrditi takozvanu “dubinu zahvata” u zadatu problematiku i raspoložive izvore. Riječ je u prvom redu o vrlo složenim procesima koji su se odvijali u historijski dosta kratkom, nama bliskom vremenskom periodu i relativno širokom prostoru. U tim procesima prepliću se politički, vojni, policijsko-administrativni i demografski aspekti, ali i emotivni naboji, bolne reminiscencije i tužna sjećanja. Svaka unesrećena porodica – jedna je historija. U prilogima ove knjige pre-

zentirani su podaci o ljudskim gubicima na prostoru djelovanja Korpusa i to: 6.343 poginulih i 10.144 ranjenih (uključujući i općine koje će kasnije preći u zonu odgovornosti 7. korpusa i općine s prostora Operativne grupe "Istok" – Visoko, Fojnica, Breza, Kiseljak i Vareš – koje su kratko vrijeme bile u zoni odgovornosti Korpusa). Teška je to i bolna statistika... Nije slučajno što se narod u ovom ratu potpuno identifikovao sa svojom vojskom. Na prostoru srednje Bosne to se izražavalo parolom: "Treći korpus – to smo svi mi".

Knjiga je obima 387 stranica A 4 formata, a njen sadržaj čini sedam dijelova – poglavlja, od kojih je svako podijeljeno na manja potpoglavlja itd. Uz zaključana razmatranja, tu su i prilozi koji dopunjuju sadržaj knjige. U prvom poglavlju "Politički i vojni značaj srednje Bosne u odbrani BiH 1992. – 1995." prezentiran je zavidan nivo podataka o geostrateškom prostoru koji komotno možemo nazvati "srčika Bosne". U drugom poglavlju govori se o agresiji na BiH, njenom međunarodnom priznanju, disoluciji bivše države, i konačno, srpskoj i hrvatskoj agresiji na BiH. U trećem poglavlju autori se bave organizacijom patriotskih snaga srednje Bosne i otporu agresiji u toku 1992. godine. Riječ je o organizovanju i djelovanju Regionalnog štaba Patriotske lige, njegovih prvih jedinica, preuzimanju Okružnog štaba Zenica, prvim oružanim sukobima i td. Pripreme za odbranu i početna dejstva u tom periodu bila su različitog intenziteta i odvijala su se u vrlo složenim i specifičnim uslovima u svakoj od 24 općine koje će se naći u zoni odgovornosti Trećeg korpusa.. Četvrto, peto i šesto poglavlje, kao glavni i središnji dio ove monografije, čini, zapravo, jednu zaokruženu cjelinu, u kojoj se daje odgovor na pitanje vojne organizacije, taktičko-operativnog razvoja i djelovanja Trećeg korpusa u svojoj zoni odgovornosti. Kombinacijom tematskog i hronološkog postupka, u ovom dijelu knjige autori prezentiraju dosta ujednačen nivo podataka o formiranju, pozicioniranju i djelovanju nižih

jedinica i komandi Korpusa, od samog njegovog formiranja u septembru 1992. pa do 1995., završne ratne godine, koja se označava kao godina velikih pobjeda Armije BiH, pa i Trećeg korpusa. Osim najvažnijih borbenih dejstava, u ovom središnjem dijelu knjige autori donose prikaz organizacijsko-formacijskog ustrojstva i razvoja pojedinih jedinica, obilje podataka, fotosa i karata kojima je bogato ilustrirana knjiga, ključna naređenja, osnovne podatke o sastavu pojedinih komandi, o istaknutim komandantima itd. Sve to skupa dalo je dinamiku i zanimljivost ovom štitu.. Sedmi dio knjige posvećen je vojno-civilnim aspektima odbrambenog rata na tom prostoru, doprinosu raznih institucija i organizacija odbrani zemlje.

Iz popisa izvora i literature, može se zaključiti da je knjiga zasnovana na relevantnim i provjerljivim izvorima i historiografskoj literaturi uglednih domaćih i stranih istraživača. Kako je još uvijek nedostupna građa Hrvatske vojske, Hrvatskog vijeća obrane, Vojske Jugoslavije i Vojske Republike Srpske, izostala su odgovarajuća poređenja i provjere. Dokumenti i građa Haškog tribunala u tom smislu bit će važna nadopuna. Tek kad budu dostupni svi spomenuti i drugi dokumenti i izvori, možda će se naći autori koji će napisati jedinstvenu knjigu pod radnim naslovom "Vojna historija BiH", prihvaćenu i jednako čitanu u svim dijelovima BiH: Sarajevu, Zenici, Tuzli, ali i Banja Luci, Bijeljini i Brčkom, Mostaru, Čapljini i Širokom...

***

Od osnivanja Trećeg korpusa u Zenici, zvanično 1. decembra 1992., pa do Dejtona 1995. godine, zona odgovornosti ove krupne jedinice obuhvatala je 22, odnosno 24 općine, teritorij koji se protezao od Teslića do Bugojna, od Ilijaša do Fojnice. Vojni potencijal Korpusa, uz određene promjene zbog povremenih reorganizacija u Armiji R BiH, činilo je: šest operativnih grupa, 34 brigade, tri samostalna bataljona, dva okružna štaba, mnogobrojni općinski štabovi, prištapske

jedinice itd. U pogledu naoružanja, Korpus se uglavnom oslanjao na vlastitu namjensku proizvodnju sa proizvodnim kapacitetima u Zenici, Novom Travniku, Tešnju i Visokom. Ulazeći u takozvanu oslobodilačku fazu Armije R BiH u 1994., u okviru Korpusa formirano je više manevarskih jedinica koje su činile udarnu snagu za borbene aktivnosti. Iz hronologije ratnih događanja i borbenih uspjeha Trećeg korpusa svakako se treba podsjetiti nekih od njih, osobito onih iz 1995. godine: Vlašić u martu, Ravni Nabožić, u julu, i svakako, Vozuća, u septembru 1995. godine. Razvoj i stasanje Trećeg korpusa, to je pokazala i ova monografija, može poslužiti kao paradigma po kojoj se razvijala i stasala odbrana države BiH.

Korpus je izrastao na političkoj i kadrovskoj osnovi Patriotske lige i na patriotskom, bolje reći lojalnom dijelu nekadašnje Teritorijalne odbrane, naslanjajući se na materijalne i ljudske resurse regiona Srednja Bosna. Bio je izložen dejstvu ili još bolje – ratovao je sa oba agresora na BiH koji su dolazili, uslovno, i sa istočne i sa zapadne strane ili direktno – ”u ljudstvu i materijalu” ili indirektno, pomažući one koji su odlučili da dijelove državne teritorije BiH unesu u sastav ko zna kada i ko zna gdje zamišljenih velikodržavnih tvorevina, koje su se zasnivale na teoriji ”krvi i tla”... Korpus je nastao i djelovao na vrlo osjetljivom geopolitičkom prostoru kako za branitelje, tako i za razbijače Bosne. Rat za BiH upravo je i eskalirao na ovom prostoru u hrvatsko-muslimanski (bošnjački) sukob, koji je postao pravi ”rat u ratu”, sa nesagledivim političkim posljedicama i teškim žrtvama i gubicima i na jednoj i na drugoj strani.

...

Bošnjački autori su vrlo često izloženi kritici zato što svoje viđenje bosanskog rata svode na tvrdnju da su razbijači BiH bili isključivo Srbi i Hrvati i što između njih i njihovih nacionalnih politika stavljaju znak jednakosti. Kritika je prihvatljiva u slučajevima prejakog pojednostavljanja tog pitanja,

pa i spomenutog znaka jednakosti koji se ne može primijeniti na svu kompleksnost rata u ili za BiH – ali je činjenica da se od te istine, nažalost, ne može pobjeći. Knjiga ”Treći korpus Armije BiH” najbolje svjedoči o tome. Upravo zato, njeni autori mogu i očekivati spomenute prigovore i kritike. Knjiga donosi bezbroj činjenica i dokaza koji potvrđuju svu kompleksnost bosanske ratne drame, ali i ogoljuju istinu o razbijačima BiH, to jest o ”veliko ovim” ili ”veliko onim” državnim i nacionalnim politikama u kojima Bosne nikad nije bilo niti će je biti. Činjenice govore da su te politike i dovele do sukoba muslimanske, odnosno bošnjačke i hrvatske strane, upravo u pogledu budućnosti BiH, koji su početkom 1993. godine prerasli u pravi rat. Jasne dokaze, dakle, o razbijačima Bosne, potkrijepljene raznim relevantnim dokumentima i izvorima, nalazimo na stranicama ove knjige – u hladnokrvno poredanim i neumoljivo istinitim i provjerljivim činjenicama o uzrocima i posljedicama tog, po svemu tragičnog sukoba, koji je upravo i počeo u srednjoj Bosni i zoni odgovornosti Trećeg korpusa.

...

Ma koliko možda i sami subjektivno opterećeni posljedicama (što ne reći i traumama rata u kojem su i sami sudjelovali), autori su se uspjeli odmaknuti od bilo kakvog prigodničarstva, ispraznih i šupljih patriotskih parola i predrasuda. Ničega suvišnog, perifernog – što bi opteretilo suštinu i nehotice zamaglilo istinu, ali ni premalo – što bi, opet, proizvelo nejasnoće i nedoumice kod čitaoca. Kao rezultat, dobili smo jednu uspješnu historijsku monografiju ili preciznije rečeno, jednu dobro urađenu publikaciju s područja vojne historije BiH., jer ona to uistinu jeste. Knjiga inspiriše ne samo na razmišljanje o mogućnosti pisanja jedne jedinstvene vojne istorije/historije/povijesti BiH, već i posve drugačije, objektivizirane i na argumentima zasnovane priče o njenoj prošlosti i budućnosti. Ako Bosna i Hercegovina danas ima jedinstvene oružane snage (ma šta ko u njima

gledao), zašto ne bi mogla imati i objektiviziranu historiju te vojske?

Ostavljajući ovo pitanje otvorenim (jer je još za mnoge čista utopija), umjesto zaključka, treba naglasiti da će ova knjiga, u svakom slučaju biti dobra osnova za nova istraživanja i zasigurno će "poroditi" nove knjige – ne samo zbog obilja podataka i provjerenih činjenica, već i zbog same svoje strukture i tematskog ustroja. Bez obzira što je djelo grupe autora, ova knjiga je potpuno uravnotežena i ujednačena, kako sadržinski tako i u pogledu stila i jezika. Svako poglavlje obrađeno je ispisano tako da se hronološki i tematski uklapa u cjelinu knjige, ali se istovremeno može čitati kao posebna potpuno zaokružena cjelina, priča ili tema. To omogućuje čitaocu da knjigu čita od sredine, od kraja, od početka, po želji. Tako naprimjer, u dijelu u kojem se govori o prvoj fazi organizacije oružanih snaga BiH, tokom 1992. godine, autori ukratko prezentiraju vojno-političku situaciju u svakoj od 24 općine u zoni odgovornosti Trećeg korpusa. Za svaku općinu daje se ujednačen nivo podataka, koji će služiti kao osnova za svako buduće istraživanje na tom mikro prostoru o ratnim dešavanjima u prvoj i najtežoj godini rata i agresije. Tako je postavljena svaka cjelina, svaki podnaslov – o vojnoj jedinici, ustanovi itd. Ništa što je važno oni nisu izostavili, ništa nisu prepravljali i prekrajali, nigdje nisu podlegli subjektivizmu i šupljom glorifikaciji.

Doc. dr. Omer Hamzić

DR. IZET ŠABOTIĆ, AGRARNE PRILIKE U BOSANSKOM EJALETU (1839.-1878.), ARHIV TK, TUZLA, 2013.

Pred čitaocima, u prvom redu onima koji se interesiraju za prošlost Bosne i Hercegovine u vrijeme kad je ona bila u sastavu ogromnog Osmanskog carstva, predstavljena je monografija dr. Izeta Šabotića, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839.-1878.)*. Tuzla, 2013. Autor je poznati naučni radnik u krugu

historičara, ali i u krugu arhivista, kojima se već predstavio mnogim zapaženim naučnim radovima. Ovom monografijom je još više pokazao da se od njega u sljedećem razdoblju može očekivati više sličnih monografija čime će se saznanja o minulom historijskom razdoblju više saznavati i to u jednom stručnom kontinuitetu. Ja sam pažljivo pročitao monografiju i o njoj mogu dati ovaj sud.

Monografija je sročena na 283 strane sa naučnim aparatom od 855 fusnota koje je autor rasporedio na svakoj strani ispod teksta čime je čitaocima olakšao praćenje teksta uz stalno upoređivanje sa podacima historiografije ili arhivskim dokumentima. To je odlika ovog rada što je fusnote upravo uradio onako kako se to radi u prvorazrednim historijskim djelima, što znači da je naveo potpune arhivske podatke za dokumente na koje se poziva i strane historijskih i drugih djela na koje se poziva u svojoj monografiji.

Autor je monografiju rasporedio ovako:

I Uvod (15-20), II Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu do početka XIX stoljeća (21-58), III Reforme u Bosanskom ejaletu u vrijeme Tanzimata (59-77), IV Agrarni odnosi u Bosanskom ejaletu u vrijeme Tanzimata (79-132), V Agrarne prilike u Bosanskom vilajetu od 1861. do 1875. (133-195), VI Prilike u Bosanskom vilajetu u vrijeme istočne krize sa posebnim osvrtom na stanje u agraru 1875.-1878. (197-228), VII Zaključna razmatranja (239-258), Izvori i literatura (259-271) Registar ličnih imena (273-281), i na kraju Izvodi iz recenzija dr. sc. Senaida Hadžića, prof. dr. sc. Ivana Balte i dr. Safeta Bandžovića. Nema sumnje u to da su recenzenti poznati historičari i stručnjaci za historiju Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću.

Pošto je u *I Uvodu* (15-20 str.), dao kraći osvrt na politički razvitak Ejaleta Bosna u prvim stoljećima osmanske uprave, što je bilo neophodno, autor je naglasio da je agrarno pitanje na prostoru Ejaleta Bosna predstavljalo ne samo važno političko, već i socijalno i vjersko pitanje što se moglo pratiti od ta-

dašnjih vlasti i zvaničnika. To je tim važnije što su agrarni propisi najvećim dijelom bili regulisani za čitavo Osmansko carstvo, dakle za sve ejalete, ali su se neki specifični oblici u Bosanskom ejaletu ipak izdvajali.

U poglavlju *II Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu do početka XIX stoljeća* (21-58 str.), je naglasio da su Osmanlije u svim osvojenim zemljama, pa time i u Bosni, zemljište smatrali državnom svojinom, iako su postojali oblici privatne svojine na baščama, vinogradima, gradilištima i kućama zajedno sa okućnicom. To je sve autor pratio od donošenja prvog zakonika sultana Murata-hana I odmah poslije osvajanja Rumelije.

U poglavlju *III Reforme u Bosanskom ejaletu u vrijeme Tanzimata* (59-77 str.), autor je donio reforme u Osmanskom carstvu i kako su se one sprovodile u Bosni i Hercegovini. Počeo je sa zbivanjima nakon rusko-osmanskog rata 1768.-1774. i austrijsko-ruskog rata 1788.-1791. protiv Osmanskog carstva te promjenom političkih prilika u Evropi koje su "proizvedene" Napoleonovim pohodom u Evropi. Ovi ratovi su pokazali da su reforme u Osmanskom carstvu neophodne i to ponajprije u vojsci i sultan Selim-han III je započeo reforme upravo reformom vojske i reformom poreskog sistema kako bi osigurao novac za krupne vojne i druge reforme. Od tada pa sve do kraja osmanske uprave u Bosni i Hercegovini slijedile su reforme koje je autor dao u mjeri koja se podrazumijeva. Nešto više je, kao što se i očekivalo, opisao pokret Huseinbega Gradaševića za autonomiju Ejaleta Bosne u okviru Osmanskog carstva. U ovom dijelu, autor je donio i nove podatke kao rezultat svog istraživanja arhivske građe koja se čuva u Zagrebu i Beču. Potom je, slijedeći hronološki red događanja reformskih pokušaja Uzvišene Porte opisao prilike u Ejaletu Bosna od sloma Pokreta za autonomiju Bosne do početka tanzimatskih reformi. Prateći reformu vojske, dr. Izet Šabotić je istakao kako nakon ukidanja janjičarskog reda *nizami-džedid* nije sa uspjehom ostvaren u Bosni,

a kao posljedica sloma pokreta za autonomiju Uzvišena Porta je ukinula i Bosanski Divan kako autor ističe zbog toga "da kolektivni organi više ne budu između centralne vlasti i nižih upravnih organa namjesnika i mutesarifa."

Poglavlje *IV Agrarni odnosi u Bosanskom ejaletu u vrijeme Tanzimata* (79-132 str.), sadrži promjene koje su nastale poslije donošenja *Hatišerifa od Gülhane* 1839. godine koji je pripremljen u vrijeme sultana Mahmuda-hana II, ali je objavljen na početku vladavine sultana Abdul Medžida-hana 1839. godine. Osvrćući se na vladavinu Mahmuda-hana II, autor je zaključio kako "Vladavina Mahmuda II nije donijela samo novu svijest i zanimanje za zapad, već i osjećaj da se tradicionalni osmanski putevi moraju napustiti ako Carstvo želi preživjeti i opstati nasuprot tehnički naprednijoj Evropi." Ovim aktom cjelokupno stanovništvo nazivano je jednim imenom – podanici–i tako je bilo izjednačeno bez obzira na vjeru i stalež. Istovremeno je proglašeno i jednako poresko opterećenje svih podanika u zavisnosti od njihovih materijalnih mogućnosti. Ali ovaj zakonski akt je sa zakašnjenjem obnarodovan u Ejaletu Bosna jer su vladali neredi i veliko nezadovoljstvo kod stanovnika, utvrdio je autor. Uvođenje *Tanzimata* i njegov uticaj na agrarne prilike u Bosanskom ejaletu, dr. Izet Šabotić je analizirao u posebnom dijelu u kojem je u fusnotama donio i popis svih valija ovog Ejaleta. To je uradio radi toga što je *Hatišerif od Gülhane* "posebno zadirao u status agrarnih onosa." Jer "Hatišerifom se uvodi dokinuće poreza, i opća vojna obaveza, čime je ukinut temelj spahijske institucije." Kako se to primilo u Bosni i Hercegovini, autor je opisao do pojedinosti, da bi zaključio: "da su reforme u agrarnoj oblasti, koje su nastale donošenjem *Tanzimata*, izazvale oštre reakcije bosanskog plemstva." Zato je, kako je dr. Izet Šabotić utvrdio, primjena odredaba *Hatišerifa od Gülhane* u Bosanskom ejaletu tekla veoma sporo, a netrpeljivost i zaoštavanje

ispoljilo se kroz različitost socijalno-klasnog karaktera, ali i kroz različitost vjerske pripadnosti. Valija Tahir-paša je ostavio upečatljiv trag svog boravka u Ejaletu Bosna jer je, sprovodeći odredbe *Tanzimata* uveo trećinu (tretinu) kako bi agrarno pitanje uredio na jedinstven način i obostrano zadovoljstvo agrarnih interesenata. Ipak, više je njegovo upravljanje Ejaletom Bosna bilo popraćeno bunama muslimanskog stanovništva, posebno u Bosanskoj krajini.

Agrarno pitanje u Ejaletu Bosna i agrarni nemiri naveli su Uzvišenu Portu da u Bosnu uputi seraskera Omer Lutvi-pašu sa ovlaštenjem da upotrijebi sva sredstva i dovede redovno stanje u ovoj prevažnoj provinciji Osmanskog carstva. On je već stekao ugled u Carstvu kao odlučan dostojanstvenik odan vladi i sultanu, a poznavao je dobro i prilike u Bosni i Hercegovini i na državnoj granici. Međutim, i u vrijeme njegovog boravka u Bosni podignuta je dotad najveća pobuna, koju je on ipak skršio i sproveo silom reforme koje su dotada samo djelomično sprovedene, ali i udaljio iz zemlje najuglednije ljude čija se riječ slušala. Prateći agrarne prilike u Ejaletu Bosna, autor je donio niz podataka iz kojih se može uočiti da su odnosi između čifčija i čifluk sahibija bili sve zaoštreniji. Uz to, pogoršani su međunarodni odnosi pa i između Osmanskog i Austrijskog carstva. To je bilo vrijeme uoči Krimskog rata. Austrija je vršila pritisak na Uzvišenu Portu da joj ustupi bosanske izlaze na Jadransko more i u tu svrhu je uputila u Istanbul grofa Lajningena na početku 1853. godine, a njegovu misiju je podržala i rasporedom novih vojnih snaga upravo na granici sa Bosnom. Krimskim ratom Osmansko carstvo je uspjelo da u koncertu evropskih sila ima svoje mjesto, ali je zauzvrat sultan objavio *Hattihumajun* kojim je ponovo proklamovana jednakost svih osmanskih podanika. Autor je posebno pratio ono što je *Hattihumajun* značio za agrarne odnose. Svakako za agrarno pitanje u Ejaletu Bosna presudan je bio *Ramazanski*

zakon i *Saferska naredba* o kojima je autor dao osnovne podatke. Za Ševalski zakon, koji je donesen 1870. godine, autor je naglasio da je to ustvari zakon o šumama, pa da ga pojedini autori nazivaju osmanskim šumskim zakonom. Njima je uređeno pravo vlasništva za šumsko bogatstvo bilo da su državne šume, vakufske šume, opštinske šume ali i privatne šume. Svi ovi zakoni nisu zadovoljili očekivanja ni zavisnih seljaka, ali ni gospodara posjeda što se ispoljavalo daljim neredima obično nazivanim nemiri agrarne prirode. O tim nemirima autor je donio njihove uzroke, područja koja su njima obuhvaćena i akcijama vlasti na uspostavljanju redovnog stanja. Autor je ovo nezadovoljstvo koje je ispoljavano između posjednika zemlje i obrađivača, ponajviše čifčija povezivao i sa teritorijalnim pretenzijama Kneževine Srbije na Bosnu i Hercegovinu. "Takve političke i nacionalne aspiracije iz Srbije prema Bosanskom ejaletu, nailazile su na pogodno tlo, jer se propagandnim djelovanjem iz Srbije održavalo konstantno zapaljivo nezadovoljstvo pravoslavnog življa prema Osmanskoj vlasti." Ustanci u Ejaletu Bosna, a poslije 1865. Vilajetu Bosna, u kome su pretežno učestvovali stanovnici pravoslavne vjere bili su sve učestaliji. Tome je pridonosila i, kako autor piše, "nova pravoslavna trgovačka klasa u svim gradovima ove provincije, a naročito tamo gdje je trgovina bila više razvijena, poput Sarajeva, Mostara, Banjaluke, Tuzle, Brčkog, Nove Varoši i drugih mjesta, koji su radili na obrazovanju posebnih esnafa trgovaca, koji su predstavljali svojevrsnu pravoslavnu aristokratiju." Upravo zato je i autor primijetio da su takozvane socijalne pobune pravoslavnog stanovništva, koje je bilo nezadovoljno svojim statusom u čiflučkim odnosima, "sve više prelazile na nacionalni teren, te da je u datom trenutku nastala određena vrsta transformacije sa socijalne netrpeljivosti prema zemljoposjednicima, na nacionalnu religijsku netrpeljivost prema Bošnjacima."

Peto poglavlje *Agrarne prilike u Bosanskom vilajetu od 1861. do 1875.* (133-195 str.), autor je počeo, što i priliči, nastupom valije Šerifa Osman-paše. Dogodilo se to u vrijeme koje je autor povezo sa smrću sultana Abdula Medžid-hana koga je zamijenio sin Mahmuda-hana II i brat Abdula Medžid-hana sultan Abdul Aziz-han. Novi sultan je odmah svojim prvim nastupom istakao "da je voljan u svojoj carevini uvesti red i štednju." Novi valija Šerif Osman-paša je pak već bio u godinama, šezdesetogodišnjak i iskusan državnik, uz to obrazovan sa znanjem više stranih jezika. U vrijeme njegovog namjesnikovanja počelo je komešanje pravoslavnog stanovništva u Hercegovini, zamešateljstvo na crnogorskoj granici, zapletu u međudržavnim odnosima ali i vidljivog širenja ideja iz Srbije i Hrvatske na širenju nacionalnih stremljenja kod istovjernog stanovništva. U novinama i na druge načine iz ovih krajeva objavljivane su iskrivljene, neistinite i zlonamjerne vijesti sve sa ciljem da se stanje u Vilajetu Bosna prikažu nesnosnim kao i da se sultanovi podanici pravoslavne vjere odupiru osmanskim vlastima i iskažu na sve načine svoje nezadovoljstvo. Upravo u to vrijeme, 1864. godine Kraljevina Pruska je otvorila konzulat u Sarajevu, a dr. Otto Blau, najobrazovaniji među stranim konzulima, poslije obilaska nekih predjela je u svojim izvještajima razotkrio sve zlonamjerne vijesti i tako izvjestio svoju vladu da položaj zemljoradničkog sloja nije ništa teži u Bosanskom vilajetu od onog, na primjer u Istri. Sve je to autor iznio i povezo sa agrarnim prilikama u Ejaletu Bosna i uspješnom reformom administrativnog uređenja. U ovom poglavlju autor je opisao i progon muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije i smještaj tog stanovništva u Ejaletu Bosna. Ipak, autor je najdetaljnije opisao agrarne prilike od okončanja pobune pravoslavnog stanovništva u Hercegovini do reformi administrativnog uređenja 1865. godine. U pitanju su nespo-razumi vlasti sa obrađivačima zemlje i čivči-

jama, uglavnom porezi i drugi nameti. Nisu bili porezi pretjerano visoki, ali su zakupci poreza njihov iznos i način prikupljanja činili tako visokim da su poreski obveznici izražavali nezadovoljstvo, pa i izazivali nered. Tome su doprinosili i uticaji iz Srbije jer su bile "u ovom periodu primjetne sve žešće aktivnosti i srbijanskih emisara, vođenih projektom *Načartanija* Ilije Garašanina." Kao što se moglo i naslutiti, autor je donio podatke o reformama u oblasti agrara za vrijeme namjesnikovanja Šerifa Osman-paše, koja je bila istovjetna onoj iz 1851. godine za vrijeme Omer Lutvi-paše." Među prvim mjerama za sređivanje agrarnih pitanja bila je uvedena disciplina kod ubiranja poreza, pa su finansijski činovnici nasilno ubirali višegodišnja poreska potraživanja. Kao rezultat nezadovoljstva, posebno prilikom ubiranja poreza, počelo je emigriranje pravoslavnog stanovništva ponajviše iz Bosanske krajine i Posavine. Osim nezadovoljstva koje je bilo uzrokovano ubiranjem poreza, pravoslavno stanovništvo je podsticano na iseljavanje od prekograničnih susjednih država koje su im obećavale razne pogodnosti, ali i veoma srdačnim prijemom i osiguravanjem početnih sredstava za boravak na novom području. Ali i mjere koje je preduzimala Osmanska vlada kao što je na primjer bio Zakon o uvođenju kućarine i zemljarine, te prijenosu erarskih i vakufskih nekretnina po nasljednom redu, hrišćanska raja je stekla povjerenje u osmanske vlasti. Autor se pozabavio i time kako su muslimansko stanovništvo i begovi bili pogođeni, pa je došlo i do nemira kakav je bio ustanak u Tešnju. Autor je u posebnom podnaslovu opisao agrarne prilike od odlaska Šerifa Osman-paše do početka Istočne krize.

U posljednjem, šestom poglavlju o prilikama u Bosanskom vilajetu u vrijeme istočne krize, sa posebnim osvrtom na stanje u agraru 1875.-1878. (197-228), autor je opisao Nevesinjsku bunu, početak i tok pobune u Bosanskom vilajetu, ulazak Srbije i Crne Gore u rat i njegov uticaj na prilike u Bosanskom

vilajetu, te uticaj rusko-osmanskog rata na prilike u Bosanskom vilajetu. Dr. Izet Šabotić je razmatrao kako je uključivanje Srbije i Crne Gore u rat na prostoru Bosanskog vilajeta “zaoštrio austrougarsku vanjsku politiku i u velikoj mjeri doprinio da Austro-Ugarska smjelije iskaže svoj interes prema ovoj osmanskoj provinciji.”

Na kraju knjige su *Zaključna razmatranja* (239-258 sr.), *Izvori i literatura* (259-271 str.) *Registar ličnih imena* (273-281 str.), i na kraju *Izvodi iz recenzija* (282-283 str.).

U ovoj naučnoj monografiji autor se ograničio samo na agrarne odnose u Bosni i Hercegovini, ali nije mogao izbjeći i druge dodirne teme koje se svakom historičaru nameću. Dr. Šabotić ih je ipak sveo na najmanju mjeru. Svakako da se od svakog historičara očekuje da svoje izlaganje podese tako da se iz njega ne može oštro razlikovati ono što je autor donio novo od onoga što je već poznato. Dobro napisan historijski rad, posebno kad je riječ o monografiji, temelji se na iznošenju svega onoga što je za nju od značaja bez obzira na to koliko tu ima novoistraženih, a koliko već ranije utvrđenih podataka; jer to u radu ne zavisi od tog odnosa nego od stvarnog značaja za događaj ili temu odnosno značaja svake pojedinosti. Kao što rijeka, primajući od izvora do ušća mnogo pritoka, ali se oni ne vide u rijeci nego rijeka postaje veća i veća do svog ušća. Upravo monografija o agrarnim odnosima u Bosni i Hercegovini je tako napisana i čini cjelinu i čitalac će pratiti događaje vezane za agrarne odnose u nizu koji nisu odvojeni jedni od drugih nego čine cjelinu zbivanja.

Zato će ova monografija biti nezaobilazna za sve one koji će agrarne odnose istraživati do pojedinosti, ali posebno za studente historije, profesionalne historičare, pravnike a ponajviše nastavnicima i učenicima historije kao nastavnog predmeta.

Prof. dr. Galib Šljivo

ZLATKO DUKIĆ, NEMAM NASLOV, NUB "DERVIŠ SUŠIĆ", TUZLA 2013.

Dakako, mada je riječ o autobiografskoj knjizi, nije riječ o tek memoarskoj literaturi koja bi donosila sjećanja Zlatka Dukića, kao publicistički odraz života i svijeta. Riječ je o književnom tekstu, sasvim bliskom upravo onoj knjizi sa kojom je pokušao na vrata redakcije i književnosti, a koja je objavljena prije skoro 25 godina pod naslovom *Otkud ja u pola dva*. Bila je to autobiografska knjiga *par excellence* pisana s mnogo duha, smisla za humor koji Dukiću i inače nije stran, ponekad sarkastično i cinično u maniru žanr *romana* koji je u nas pisao Mile Stanković: *Put na more*.

Pouzđano, nisam jedini koji je poželio da Dukić kao pisac i osoba velike kreativne energije nastavi baš u tom smjeru. Ali, razumljivo, takve želje su besmislene, jer svaki čovjek, pisac naročito, ima svoj put. U minulih 25 godina, Dukić je posegnuo za kratkom pričom, raznim vidovima romanesknog i dramskog teksta, za dječjim pjesništvom i dječjim romanom. U romanu za odrasle i dramskom tekstu, Dukić najčešće koristi figure grotesknog. To je uvjetovalo i razvoj karakterističnog stila od sintagme do sintakse, fabuliranja priče i razvoja romanesknog narativa općenito. Dukiću se mora priznati dosljednost u radu i primjeren uspjeh.

Ne slučajno, Zlatko Dukić se danas vraća prvotnim motivima sa kojima je ušao u književnost. Vraća se postavkama datim u autobiografskom romanu *Otkud ja u pola dva*, da bi se osnažio na izvorima svojih prvih nadahnuća koja su mu puhala u spisateljska jedra, ali i da se provjeri kao čovjek koji je uradio već puno književnog posla. Dakako, poslije obimnog literarnog iskustva, stvari izgledaju drugačije, posebno one s početka. I ta provjera je vrijedna književnog zahvata. Dukić ispisuje tekst esejizirajući i književno preoblikujući, potvrđujući ispravnost svog ljudskog, profesionalnog i spisateljskog stava prema čovjeku, događaju, društvu, etc., jer Dukić je žurnalist.

Dakako, Dukić je sam i bez konzultiranja još ranije birao motive i oblikovao elemente svoje priče, nerijetko se vraćajući na one iste koje je donio u svojoj prvoj knjizi ili već izdvojio kao posebne knjige. Rekapitulacije ove vrste nisu jednostavne i nezahtjevne. Naprotiv. Izazivaju lančane reakcije. Ali Dukićeva energija ne zazire. On je u klinču i sa samim sobom. Obim prve knjige je udvostručen.

Zlatko Dukić kao čovjek i pisac vrijedan je svake pažnje i recepcije pojedinačnog djela, ma kako ga ocijenili. Mada je naša književna stvarnost usmjerena strogo i *koristoljubivo* spram pojava koje funkcioniraju unutar *halke* zainteresiranih, dakle u nivou etniciteta, etničkih i religijskih vrijednosti i ekskluziviteta. Dukić je vrijedan čovjek. To se može potcjenjivati, ali se ne može ignorirati, jer se pretvara u konkretan rezultat. Samo onaj ko sve zna, može donijeti sud. A takvih nema. Dukićevo spisateljsko djelo je obimno. Osobno, znam, ali ne bih se jednostavno usudio i odlučio ocijeniti. Osim svega, Dukić i dalje radi. Zatim, i kad nam se nešto ne dopada, moramo znati onu rahmetli Muhsina Rizvića o *magistralnim stvaraocima i njihovim pratiocima*. Jer, ne bi bilo ni magistralnih bez pratilaca. To kao stvar krajnosti. A vrijeme nikome ne ide naruku. Dogodi se, pa se i odbačeni i pratioci prometnu u magistralne, makar: čovjek je uvijek na gubitku.

Zlatko Dukić ima svoju ljudsku i spisateljsku odgovarajuću vrijednost, značenje i smisao, a u književnom smislu svemu sam određuje značaj i mjeru. Jer, on piše tekst. Tekst je sve. Možemo odmah shvatiti kako nas uopće nema ako nas nema u tekstu. Čak, nema nas ni u trgovima, ako nema teksta. Tekst je bit. Zašto? Zato jer traje do kraja svijeta. Dukićev kao i drugi tekstovi. To biva uvjetom koji ne smijemo potcijeniti. Tako ni ovu Dukićevu knjigu, kojoj je našao za shodno odrediti naslov tako što će reći da ga nema. Ustvari, takav naslov koji Dukić *nema*, ako imamo u vidu sadržaj knjige, možemo realno doživljavati kao autoreferentnu opasku: *o svome životu, nemam lijepu riječi*. To i jeste onaj isti duh koji je ovu

knjigu ispisao, prvo pod naslovom duhovitog iščuđavanja: *Otkud ja u pola dva*, da bi u ovoj opciji ispred vlastite priče ostao bez riječi i bio kao autor gurnut u neugodan posao koji ne želi izbjeći.

Moramo razumjeti kako smo, osim rata, proživjeli nesmiljen društveni *vacuum* o kojem je u obiteljskom i društvenom smislu u poetskoj formi puno rekao Fatmir Alispahić, u svojoj pjesničkoj knjizi *Rodoslov*. Rukopis knjige dobio je svojevrstenu nagradu *Slovo Gorčina*, a objavio je IGTRU *Univerzal* Tuzla, 1990. Interesantno, pojavljivanje Dukićeve prve prozne knjige *Otkud ja u pola dva* skoro je podudarno s pojavljivanjem prve Alispahićeve pjesničke knjige, koju su u njegovom primjeru slijedile i brojne publicističke prijle svega.

Knjiga Zlatka Dukića *Nemam naslov*, u izvjesnoj mjeri je *remake* njegove prve knjige i korespondira s Alispahićevom pjesničkom knjigom *Rodoslov*. U osnovi narativa je obiteljska i generacijska povijest te, pomalo karikaturalna i groteskna društvena stvarnost. Dakako, Dukićev primjer obuhvata i njegovo dvadesetpetogodišnje spisateljsko iskustvo i tako savladan zanat. Ustvari, Dukić i kreće od uvjeta da je obavio obiman posao, da je u tom poslu puno naučio, da je taj posao i njega promijenio, uz činjenicu da su i povijesno nove okolnosti i posvema novo svjetlo, drugačije od onoga *na početku stvaranja svijeta*.

Ako i ne bismo našli druge razloge, a puno ih je, Dukića nam valja cijeniti, jer je vrijedan i odan radu, jer smo sa njim i njegovim djelom razgrnuli mnoge stvari i otvorili brojna pitanja, koja inače, ne bismo ni takli – da nismo Dukićem potaknuti. Dukić je svjestan kako je njegov *rimejk* romana *Otkud ja u pola dva* – postmodernistička i *retro* caka. Osim svega, *postmoderna*, kao stilska formacija u životu i umjetnosti, tolerantna je do *genocida u Bosni* – kako pišu Bartol i Slaven Letica, a objavljuje *Hrvatsko sociološko društvo* u Zgrebu.

Dakle, nulta tačka je autorsko pojašnjenje koje možemo smatrati i izlišnim jer nas interesira *knjiga/tekst*, a potom logično i interesan-

tno, autor opet počinje od *rođenja*. Ne vjerujem kako bi samo dosljedno upoređivanje donijelo nešto naročito. Inače bih to učinio. Čuvam prvu Dukićevu knjigu *Otkud ja u pola dva*. Malo zaobilazim istinu, jer ne znam gdje se nalazi, vjerojatno u poplavljenom podrumu. No, našao bih je kad bih vidio stvaran razlog. Na rastojanju od dvadesetpet godina bolja je ova proširena knjiga, koju će ljudi i čitati kao takvu, makar i kao sasvim različitu od prve, što uistinu i jeste.

Dakle, usporedba ne bi imala smisla i samome mi, s ovoga rastojanja, stvari izgledaju puno drugačije. A tek autoru. Zlatko Dukić *ne vjeruje u čuda*, ali, čuda mu se događaju i traju kao i on sam. Osjeća se dužnim izoštriti i proširiti recepciju svoga života. To je autorska odgovornost. Doduše, Dukić to i čini na način da se suprotstavlja cijelom svijetu. Posebno u ideološkom nivou stvari. Želi reći kako je on taj pa, *ko voli nek izvoli*. Neka bira oružje, neka se priprema. Dukić je uvijek spreman za svaku vrstu suočavanja. Sve to sugerira autorsku istinoljubivost i povjerenje u osobnu viziju, predstavu o suvremenosti.

Dukić je knjigu za koju *nema naslov* napisao s posebnom spisateljskom revnošću i strašću, koja liči na kapric/prkos/inat. Odatle takav spisateljski stav? Opet su razlozi ideološki i ideološki suprotstavljeni drugačijim ideologijama. Možda je Dukić isuviše okupiran *novim* ideologijama koje bi željele da od njih počne svijet. Možda je ostao na istim pozicijama. Smatra li Dukić da je od *njegove ideologije* svijet definitivno počeo i da ne može mijenjati taj uvjet? Je li Dukić razumio osobne riječi? Je li se taj svijet naočigled izopačio? Svako *rođenje* jeste početak. Početak na koji svako ima pravo. Početak koji podrazumijeva sve vidove i oblike snalaženja u životu. Baš i onakve, kakve je koristio, njegov rođeni Otac. Ima tu svega pomalo, posebno ovosvjetskog nesnalaženja, uobraženih promašaja i drskosti. Pisac je poslije dvadeset pet godina samouvjerenog pisanja o raznim

temama ipak, pomalo gorak. Kako da ne i, kako da ne bude.

Ova knjiga svjedoči o razmjerama Dukićeve promjene. Umjesto nadimaka i njihovog porijekla, ljudi dobijaju imena i osobine, njihova stvarna svojstva i životi uzeti su u ozbiljan tretman, ljudi su shvaćeni. Dukić je krenuo od svoje majke. Tuđi životi su ozbiljna stvar. Očeva biografija je uvjetovana profesijom – radom na *Jugoslavenskim državnim željeznicama*, a ta uvjetovanost se prenosi na obiteljski život.

Ranije energičan i oštar, Dukić je sada razlozan i oštrouman; ranije vedar i duhovit, sada melankoličan i sjetan s tragovima životnog iskustva i asocijativnom duhovitošću tek u frazi, ranije kritičan, sada znatno samokritičniji. Život i rad oblikuju i preoblikuju čovjeka kao tijesto. Ranija knjiga je funkcionirala kao zbirka duhovitih i humornih događaja, smiješnih i ambicioznih pojava, sada postaje Dukićev ozbiljan životopis na način odražavanja vlastitog prisustva u drugim ljudima. Na sasvim određen način riječ je o rekapitulaciji događaja i likova koji čine uvid u vlastiti život s dužeg vremenskog rastojanja i pozicije koju određuju stečena iskustva.

I tako, od čovjeka do čovjeka, od destinacije do destinacije, Dukić prolazi svojim životom, a čitatelj nužno pravi i osobnu retrospekciju o prolaženju kroz prostor i vrijeme, pa i pomišlja kako je Dukić, makar u osnovi i kao *rimejk* napisao svoju do sada, ponajbolju knjigu. To je više nego održiva ocjena na osnovu svega što autor nudi. Možda je riječ i o Dukićevom životnom djelu.

Cjelokupno romaneskno kazivanje, u već razvijenom stilu i maniru Zlatka Dukića, odvija se na hronološkoj vertikali koju uspostavlja u majčinom životu i prije svoga rođenja, a potom istu nastavlja svojim rođenjem, odrastanjem i razvojem. Ljudi nisu tek puki *likovi* u njegovome djelu, oni su akteri njegovoga života i on im kao pisac dopušta da budu osobe i ličnosti, karakteri i fizionomije, čija se uloga ne potcjenjuje i ne zanemaruje

je, jer iza nje stoje ljudi i ljudski životi, silno vrijeme i on sam koji je svemu nazočio. Ispisujući stranice, Dukić donosi i sliku osobne ljudske zrelosti i humanizma u komuniciranju sa ljudima, kao energetske ozračje koje širi svojom pojavom i djelom u jednom povijesno uvjetovanom društvenom prostoru. To treba imati u vidu kao puku činjenicu i konstantu.

Ono što je vrijedno posebno uvažavati jeste činjenica da Dukić, kao čovjek i pisac, uspijeva normalno komunicirati sa svojim životom, ljudima i vremenima, ne vrđajući, ne prenemajući se, ne gradeći se osobom koja se gadi osobne političke pripadnosti i ambijenta u kojem je djelovao, koja prezire neke pojave, politiku, partiju, politički angažman, medije, glasila, ideologiju. Dukić je svjestan konstelacije, ukupnosti i uvjetovanosti društvenog razvoja i odnosa, a njegovo pisanje i u humornoj ravni ozbiljna je stvar, kojom i sam sebe drži uspravnim u vremenu i prostoru, pa i u životu, jer zna u kojoj mjeri je bilo časno i čisto to što je radio. Dukić zna, da je taj život i rad bio životna prednost više generacija i neponovljivo vrijeme koje je mnogima dalo ljudsku priliku da ga označe samim sobom. A bilo je što je bilo.

U pripovjedačkom postupku, Dukić vješto i s mjerom koristi ironiju, čak i auto-referencijalno, ne zazirući od ishoda u narativnom biću svoje romaneskne priče i osobnom kreativnom odnosu. Naprotiv, svjesno i dosljedno insistira na tome kao *emulziji* u kojoj radnja najbolje plovi/pliva i opstaje kao najopćenitija životna istina svih učesnika. Tako i dolazimo na pomisao kako je ova knjiga Zlatka Dukića došla u trenutku njegove pune spisateljske zrelosti u kojoj se više ni oko čega autorski ne dvoumi. Priča teče ravnomjerno bez padova i uspona vođena Dukićevom sada zavidnom spisateljskom vještinom i energijom, a na za njega karakterističan način. Bilo je lijepo čitati Dukića i njegov žovijalni, kozerski ispisan tekst, ali ovo sada je oslonac i za starije od njega koji sve znaju i za mlađe koji

se teško snalaze. Samo su najopćenitije istine istine za sve ljude.

Defiliraju ljudi, događaji, mjesta, knjige... Mesići, Tinja, Bijeljina, Osijek, Brčko, Sarajevo, Bugojno, Tuzla... Školovanje – osnovno i gimnazijsko, ekskurzije, ljetovanja, studije, akcije, novinarstvo... Životni usud i iskušenja. Bez Dukićeve knjige jedno, relativno dugo vrijeme od skoro pet desetljeća, ostalo bi bez svog vjerodostojnog svjedoka i tako dokaza. koji objektivno traju ne samo kao sjećanja, već kao dio povijesti i za buduće vrijeme, ali i još aktivan život.

Zlatko Dukić je nevjerovatno energična i senzibilna priroda. Bez podešavanja i realistički registrira sve promjene u svom okruženju, a transformira ih do svoje književne forme i književnog djela s prilježnošću i odanošću čistog vjernika i zaljubljenika u dokumentarnu i umjetničku istinu. Jer, umjetničko i dokumentarno su na najbližem rastojanju. Umjetnost se stalno nadigrava s dokumentarnošću i životnom istinom.

Atif Kujundžić, knjiž.

**ADMIR MULAOSMANOVIĆ, ISKUŠENJE
OPSTANKA - IZETBEGOVIĆEVH DESET
GODINA 1990.-2000, DOBRA KNJIGA,
SARAJEVO, 2013.**

Pisati o državnicima čije je djelovanje najneposrednije utjecalo na prilike u kojim živimo, na postojeću državnu i društvenu stvarnost, iznimno je zahtjevno i nezahvalno. Kad je Alija Izetbegović u pitanju, cijelu stvar dodatno komplicira opseg kontroverzi koje su se, s razlogom ili ne, plele i još uvijek pletu oko njegove ličnosti. Ipak, postavlja se pitanje: zašto je Izetbegović, premda se zalagao i borio za neupitne političke, civilizacijske i ljudske vrijednosti, čak i među dobronamjernim ljudima—a o političkim protivnicima da i ne govorimo—nerijetko bio predmet kritike upitne zasnovanosti, nerazumijevanja i osporavanja. Temeljna činjenica koja mnogima predstavlja smetnju u

pokušajima objektivnog razumijevanja Alije Izetbegovića i njegove politike jeste njegova nekonvencionalnost i atipičnost kao političara. Njegov političko-državnički angažman, ako nije bio neposredni izraz njegovih duhovnih opredjeljenja i životne filozofije, onda se sigurno na njih veoma tijesno naslanjao, čineći, u svojoj osnovi, vanjsku sastavnicu jedinstvenog pojavnog lika Alije Izetbegovića. Havelovski i degolovski tip, Izetbegović nije poimao, niti je mogao poimati, politiku kao puko oruđe ostvarivanja interesa, kao od etičkih obzira i zasada otuđenu djelatnost koja ne mari za principe pravde i humanosti, makar je njegovom narodu, u kriznim devedesetim, doista bio potreban lider spreman koristiti sve vještine i lukavstva politike da bi se osigurao narodni opstanak. I kako je glavnu sadržajnost njegovog intelektualnog i etičkog usmjerenja činilo islamsko učenje, koje i obrazovaniji krugovi u Evropi, a naročito bosanskohercegovačkom susjedstvu, zahvaljujući rasprostranjenim stereotipima i predrasudama, nerijetko doživljavaju i tumače kao suprotnost vrijednostima demokracije, slobode i jednakosti, to je cjelokupnoj Izetbegovićevoj djelatnosti često pripisivan nekakav skriveni smisao u smislu isključive borbe za islam i islamski poredak, što je proširivalo opseg rasprava u kojim su dominirali spekulacija i nagađanje, a u drugi plan ostavljeni stvarnost i činjenice.

Sarajevski historičar Admir Mulaosmanović je bio itekako svjestan navedenih deformacija u pogledima na Aliju Izetbegovića, pa je u svojoj studiji o Izetbegoviću, po mom sudu s pravom, pratio dvostruki plan – težišni, politički, i ništa manje važan intelektualni i etički, čije objektivno razumijevanje, uključujući njihov suodnos, sužava prostor manipulaciji u ocjenama Izetbegovića kao čovjeka, intelektualca, državnika i političara.

Mulaosmanovićevim istraživanjem Izetbegović je prikazan u svoj punini muslimanskog intelektualca koji je nastojao izmjestiti islamska vrela i naslijeđe iz statične

percepcije minulih stoljeća, poimajući ih kao podlogu i podsticaj širem preporodu muslimanskih naroda na obrazovnom, društvenom i ekonomskom planu, umjesto rasprostranjenih pristupa koji, insistirajući na često beznačajnim doktrinarnim i iskustvenim finesama i zasebnostima, favoriziraju razlike i pothranjuju stagnaciju. U tom smislu su Izetbegovići antiformalistički intonirani stavovi u različitim radovima, obraćanjima i porukama važan doprinos savremenom promišljanju krize muslimanske civilizacije, te podrška pristupima i praksama koji u islamu vide inspiraciju i pokretačku snagu u pravcu pozitivne promjene, koja se prije svega treba dogoditi u pojedincu da bi eventualno mogla biti ostvariva na razini kolektiviteta. U pojavnom smislu, a to su bile i moje lične impresije, Izetbegović se po svemu doimao kao racionalist kojem je strana svaka mistifikacija, svaki dogmatizam, duhovna zatvorenost i pretjerivanje bilo koje vrste. Nije volio prazan govor nacifran frazama, bez srži, suštine i jasnoće o stvarima o kojim se govori.

Knjigom Admir Mulaosmanovića konačno se počinje popunjavati jedna ozbiljna praznina u historijskoj nauci koja tretira sudbonosna događanja posljednjeg desetljeća XX stoljeća, u kojim je Bosna i Hercegovina preživjela raspad Jugoslavije i opstala i afirmirala se kao ideja i država. To je, prema zamislima nositelja velikodržavnih ideja, bilo najmanje očekivano ishodište propasti jugoslavenske države, a najveća zasluga za takav rasplet, u personalnom smislu, svakako pripada Aliji Izetbegoviću. Mulaosmanović je uspješno oslikao političko-državnički put Alije Izetbegovića od borca za ljudska prava muslimana u Jugoslaviji do neospornog bosanskohercegovačkog i bošnjačkog lidera, koristeći se bezmalo svim dostupnim i relevantnim objavljenim izvorima, knjigama, člancima i raspravama. Vješto je osvjetlio odsustvo političke ambicije, kao karakterističan izraz njegove duhovne fizionomije, koje mu je pomoglo da očuva prirodnost,

pristupačnost, osjećaj jednakosti sa drugim ljudima, ali i da u najtežim trenucima po njegov narod i državu ne prestane insistirati na univerzalnim vrijednostima i humanizaciji ljudskih odnosa. To ga je činilo jedinstvenim i različitim na političkoj areni Balkana devedesetih, kojom su kormilarili velikodržavni projekti, nacionalni pragmatizmi i moralni sunovrat koji je potirao temeljne vrijednosti savremene civilizacije. Jedno desetljeće nakon Alije Izetbegovića, bez obzira kako neko cijeni njegovo naslijeđe, u bosansko-hercegovačkom društvenom i političkom prostoru itekako se osjeća praznina na polju kredibilne politike, a ono što se danas događa podsjeća nas na Izetbegovićeve riječi kad je upozoravao da poslijeratni oporavak i prateća tranzicija neće moći proći bez nepravde, nejednakosti i zloupotreba, ali i kad je upućivao javne ličnosti i zvaničnike da moraju imati potrebnu dozu osjetljivosti i obzira prema potrebama građana, naročito boračkih i siromašnih slojeva društva. Izetbegović je bio lider kojeg je nosio osjećaj visoke odgovornosti spram preuzetih javnih obaveza; danas, nerijetko, javna funkcija je izvor prava i privilegija, zbog kojih se formiraju nove partije, presvlače stranački dresovi i ulazi u najrazličitije političko-stranačke nagodbe.

Mulaosmanović je obuhvatio glavninu relevantnih činjenica koje objašnjavaju Izetbegovićevu ličnost, ideje, vizije i opredjeljenja, kontekst njegovih odluka i stavova, pri čemu je autor često koristio Izetbegovićeve izvorne riječi koje osnovni tekst čine posebno dopadljivim i neposrednim. Neke autorove konstatacije i tvrdnje tražile su dodatnu elaboraciju i potkrjepu, a neka pitanja su ostala bez šireg razmatranja i analize. Također, autorov stil može biti predmet prijepora, sa jedne strane provokativan, dopadljiv, privlačan, bez nepotrebnih poopćavanja i teoretizacije, sa druge pak naglašeno interpretativan, sa jakim autorskim prisustvom i elementima polemike i rasprave. Pa ipak, premda je i sam autor primijetio da svojim radom ne pretendira do-

nijeti definitivne sudove o Izetbegoviću kao političaru, te da bi njegovo djelo, prije svega, trebalo poslužiti kao temelj budućim istraživačima iste ili srodne teme, nema sumnje da su već ovom njegovom knjigom prepoznata i rasvijetljena mnoga bitna obilježja Izetbegovićeve ličnosti, te ponuđeni, u krajnju ruku, prilično relevantni i utemeljeni odgovori koji se tiču njegovog intelektualnog i državničkog profila. Ovo djelo prezentira i tumači obilje relevantnih činjenica i detalja iz Izetbegovićeve biografije, donoseći prilično zaokruženu i konzistentnu predstavu o njegovoj osebujoj personalnosti, ali i tegobama i izazovima državnika, mislioca i čovjeka kojeg je historija provela kroz nesvakidašnja iskustva njene hirovite dinamike.

Prof. dr. Adnan Jahić

ESAD KURTOVIĆ, VLASI BOBANI, DRUŠTVO ZA PROUČAVANJE SREDNOVJEKOVNE BOSANSKE HISTORIJE, SARAJEVO, 2012.

Čime je jedan natpis sa stečka obilježio pojavu takve snage da bi je historija zabilježila, a čime likovi sa stečka i njihovi nasljednici krče prepoznatljiv put, da bi ga historičari i danas proučavali i preko njihovog primjera osvjetljavali vlašku tematiku uopšte? Saznaćemo u knjizi Vlasi Bobani, autora Esada Kurtovića, koja niče iz klica neobjavljene arhivske građe, razvija se kroz grane dvije porodice, kroz listove njihovih potomaka; sazrijeva u plodove saznanja o življenju vlah Bobana. Kroz niz konkretnih primjera slažu se sitne kockice i stvara raznobojni mozaik koji oslikava ne samo društvene odnose među vlasima, nego i iznenađujuće slike pljački i postupaka pljačkaša, suđenja i svjedočenja, svirača i zabavljanja... Od porijekla imena vlah Bobana, preko pregleda teritorija na kojem su živjeli u okviru jednog vijeka, pratimo preplitanje njihovog imena sa nazivom jednog šireg područja Hercegovine.

Knjiga dr. Esada Kurtovića “Vlasi Bobani” je prva štampana knjiga u izdanju Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije. Monografiju sačinjava sedam cjelina. Izvori koje je autor crpio su plod njegovog istraživanja neobjavljenih informacija, prikupljenih u Državnom arhivu u Dubrovniku. U starijoj literaturi o rodu vlaha Bobana se vrlo malo pisalo, gotovo nikako. Proces istraživanja, otkrivanja, potom obrade i objavljivanja nepoznate izvorne građe donosi nam posebno vrijedno izdanje historije jedne vlaške skupine. Autor knjige, Esad Kurtović, rodio se u Arapuši kod Bosanske Krupe. Studij historije završio je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Na istom fakultetu je 2000. god. odbranio magistarski rad, a 2006. i doktorsku tezu. U docenta je izabran 2007. godine, a u zvanje vanrednog profesora na oblasti Historija srednjeg vijeka izabran je 2012. Objavljuje radove u mnogim domaćim i međunarodnim časopisima. Učestvovao je na nizu naučnih skupova

i član je više redakcija časopisa. Predsjednik je odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Prva informacija o vlasima Bobanima iz 1393. godine potiče iz kupoprodajnog ugovora između Dobrila Raditića od Bobana i Tvrtka Bursića. Na taj način jedan od osnovnih temeljnih elemenata prava- ugovor, postaje izvor izučavanja historije, a pravo pomoćno sredstvo u tom naučnohistorijskom procesu. U jednom od narednih ugovora iz 1404. pojavljuje se osoba prezimena Neničić, kao jemca za vlahu Bobane. Katunar Neničić postaje predvodnik vlahu Bobana i kroz status jemca, svjedoči o načinu obezbjeđenja ugovora tog vremena i mjesta. Nasljednik pozicije katunara Vukote Nenčića, Miljen Bogavčić, biva tužen za pljačku stoke, te za sedmogodišnje držanje u svojoj službi Jurka Grubačevića. Miljen Bogavčić je 1444. godine pismeno, na slavenskom jeziku, obavijestio kneza o rezultatima istrage i o mogućim krivcima među ljudima njegovog katuna. Među mogućim krivcima je bio i njegov nećak, kojeg porota nakon saslušanja oslobađa, 1446. godine. Tužbe za krađu u tom vremenu su bile veoma česte, a način suđenja preko odluke porote samo je jedna u nizu informacija o funkcionisanju pravnog sistema. Braća Dobrilo i Viganj Vukotić se kreditno zadužuju 1427. godine, što se registruje u knjigama zaduženja. Treću generaciju čini grana Dobrilovića od Dobrila Vukotića i grana Vignjevića od Vignja Vukotića. Saznanja o njima i njihovim nasljednicima potiču iz tužbi: za pljačku mača, torbe sa dukatima, konja, ovna, tkanine lana.

Prvi put se spominje i kazna zatvora u Dubrovniku za vlahu Bobana Dragišu Radovčića i to zbog pljačke i ranjavanja ljudi hercega Stjepana Vukčića Kosače (ukupno 24 osobe). Nadgrobni natpisu pravoslavnom groblju u Žakovu u Popovu, koji je ostao zapisan (iako oštećen), odnosi se na: “Dobrilo Boban i brat mu Viganj i sin Ivanišem”. Svi oni su identifikovani u arhivskoj građi, čime

bi svaki istraživač ostao nemjerljivo ushićen. Tako je, nakon spašavanja teksta natpisa, drugi put oživiljen točak historije, dodajući događajima imena likova koji su ih iznijeli. Braća Dobrilo i Viganj su braća Vukotići, sinovi katunara Vukote Nenčića, a Ivaniš je Ivaniš Dobrilović, sin Dobrila Vukotića.

Vlaha Bobana Vukmira Milatkovića i njegove nasljednike kroz tri generacije, pratimo uvidom u više tužbi, u periodu od 1408 – 1469 godine. Izdajamo jednu iz 1467. kojom je: “Radonja Bogosalić iz Gruža, podigao tužbu protiv vlaha Bobana braće Vignja, Milja i Miljena Branilovića, zbog pljačke i prodaje Osmanlijama njihovih rođaka, braće Radoslava i Radovca Vitanovića, njihove sestre Vladice i njihove majke Vukosave.”

Budući da su vlasi Bobani od 1465. bili vazali Osmanlija, mogli bi se upitati da li je ovo bila prodaja ili obaveza vazalne potčinjenosti? Vazalstvo vlaha Bobana smjenjivalo se od roda Nikolića, kneza Grgura Nikolića, te roda Kosača, Sandalja Hranića, hercega Stjepana Vukčića, Vladislava Kosače, koji su postali vazali Osmanlija.

Interesantan je odabir tužbi, npr.: tužba iz 1451. godine, gdje je Stjepan Vukčić Kosača senior ljudi koji su bili vlasi Bobani, u tužbama iz 1454. i 1456. kao tuženi spominju se i vlasi Bobani i hercegovi ljudi, dok se u tužbama iz 1462. vlasi Bobani navode kao vazali Stjepana Vukčića Kosače. U tužbama iz 1464. vlahi Bobane nalazimo kao vazale kneza Vladislava Kosače.

Bazu privrede kod vlaha Bobana činilo je stočarstvo. Blizina Dubrovnika uvodi ih preko čuvanja i uzgoja stoke i u razmjenu i trgovinu sa Dubrovnikom. U ugovorima o čuvanju stoke precizirani su čak i rizici uginuća životinja, te obaveza da se koža te životinje dopremi vlasniku. Vlasu su Dubrovčanima prodavali drvo, a od njih su uzimali drugu robu na kredit. U knjigama zaduživanja evidentirana su i prva trgovačka društva, te se iz baze privrede i stočarstva razvija sloj trgovaca, koji je mogao parirati trgovcima

razvijenih gradskih naselja. U ugovorima o zaduživanju dug je izražen u novcu, a način otplate ugovoren je na rate. Ta trgovačka aktivnost sa Dubrovnikom postepeno se širila i na druga područja. U jednom ugovoru spominje poslovanje do Prijepolja. Da bi stvorili što bolje uslove za život u svojim domaćinstvima, vlasi Bobani osposobljavaju svoje šegrte za zanatlije u Dubrovniku. Tok i uspjeh tog poslovanja može se pratiti kroz dužinu i kontinuitet u knjizi zaduživanja, tako da su među uspješnijim trgovcima bili Bratko Radovanović, Obrivoje Pokrajčić i Vukac Vukotić.

Ipak, među važnim aktivnostima vlahi Bobana nalazila su se drumska razbojništva, pljačke (stoka, žito, novac, koža, oružje, sol, vino..), otimanje i prodavanje ljudi. Ovo se odvijalo, uglavnom, na njihovom teritoriju, koji je predstavljao važnu privrednu komunikaciju. I tim”poslovima” se ističu pojedini pljačkaši: Radosav i Radivoj Divičić, braća Grelj i Radovac Dobrašinović. Grelj je bio zatvaran u Dubrovniku. Često se dešavalo da otimaju Dubrovčane i njihovu poslugu i prodaju ih Osmanlijama, što se pokazuje iz tužbi 1467., 1468. Nisu se libili ni ranjavanja, pa čak ni ubistava u tim pokušajima. Rjeđe su se vlasu Bobani pojavljivali u ulozi tužitelja. Postoje tužbe iz 1453., 1454., 1459, u kojima vlahi vidimo i kao tužitelje. Vlasu Bobani su se nekad pojavljivali i kao porotnici, svjedoci ili tajni svjedoci.

Život vlahi Bobana tokom druge polovine 14. i tokom 15. vijeka, skoro se nije razlikovao od života većine vlahi u srednjovjekovnoj Bosni. U ovom slučaju, autor je, prateći niz tužbi dolazio do historijskih podataka na osnovu kojih je članove roda vlahi Bobana povezo sa njihovim precima i nasljednicima. U osnovi analize su tužbe, pa se nameće negativna slika o tuženim (vlasu Bobani). Moramo podsjetiti da se autor, poslužio pravnim izvorima (dakle, tužbama), kao pomoćnim sredstvom pri istraživanju historijske građe. Ono što se u Dubrovačkom

arhivu bilježilo, u najvećem broju bile su tužbe, koje ne treba posmatrati izdvojeno iz općeg društvenog poretka (i konteksta) toga vremena, zato što su najbrojnije.

Na drugom kraju vage proturavnotežu čine ugovori. Taj nam važni pravni institut predstavlja vlaha Bobane u pozitivnoj slici. To su ljudi kojima se vjeruje, sa kojima se trguje, koji su ugledni odgovorni i poštenu, koji se bore da održe poslove, koji su svjedoci i porotnici. Sve ove kontradiktornosti, ugovora i tužbe, privrednika i pljačkaša, doprinose neočekivanom osvjetljavanju društvene pozornice na kojoj se smjenjuju generacije vlaha Bobana. Pravni izvor spoznaje poslužio je autoru kao rijeka čamcu, koji vješto savladavši njene brzace, prelazi na drugu obalu spajajući ih. Spojile su se i dvije nauke da bi vlasli Bobani ostali spojeni sa svojim precima.

Doc. dr. Dževad Drino, Benjamina Londrc, dipl. iur.

GLASNIK ARHIVÂ I ARHIVISTIČKOG UDRUŽENJA BOSNE I HERCEGOVINE, XLIII, 2013.

Glasnik Arhivâ i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine je jedna od najstarijih i najuglednijih naučnih i stručnih periodičnih publikacija koje izlaze u Bosni i Hercegovini, pokrenuta je još davne 1961. godine, pod imenom *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*. Novo godišće ovog časopisa donosi tridesetak stručnih radova, priloga, članaka i osvrta, razvrstanih u četiri rubrike: I. *Arhivistika i arhivska struka*, II. *Iz građe*, III. *Prikazi* i IV. *Vijesti*. Izdavanje novog broja ovog časopisa prati još jedan iznimno važan događaj za arhivsku struku u našoj zemlji, a to je organizacija Drugog kongresa arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (održan u Bihaću, u junu 2013. godine), na kome su tretirana dva pitanja od ključne važnosti za uspješno funkcionisanje arhivske struke danas: *Arhivi, politika i tranzicija*, te *Arhivi i informacijsko okruženje*.

Pismene verzije izlaganja sa ovog kongresa, odnosno radovi koji se odnose na gornje teme čine glavninu prve rubrike časopisa, koja je i najobimnija: *Arhivistika i arhivska struka*. U njoj je objavljeno ukupno sedamnaest radova, koji se bave pitanjem arhivske etike, odnosno politike prema arhivima, te savremenim izazovima koje pred arhive i arhivsku djelatnost stavlja aktuelno informatičko doba.

Zdenka Semlič Rajh (Pokrajinski arhiv Maribor) objavljuje prilog pod naslovom "Arhivi i etika: zašto nam ona treba više nego ikad?". Zoran Stevanović, iz Arhiva Vojvodine u Novom Sadu, bavi se pitanjem arhivske i hakerske etike. Izet Šabotić (Arhiv Tuzlanskog kantona) piše o odnosu politike i arhivske djelatnosti u tranzicijskoj Bosni i Hercegovini, a Ivo Orešković iz Državnog arhiva u Dubrovniku, u prilogu pod naslovom: "Dvostruki aršini politike: Kad struka cvili, kleči i laže! Kulin ban putuje" iznosi primjer negativnog uticaja politike na arhivsku djelatnost, kroz slučaj (ne)dolaska Povelje Kulina bana na izložbu u Bosnu i Hercegovinu. Milena Popović Subić piše o bitisanju arhiva kao izrazu političke volje, na primjeru Arhiva Vojvodine u Novom Sadu. Mario Stipančević, iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, obrađuje političke uticaje na djelatnost Zemaljskog arhiva u Zagrebu, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a Ivana Posedi (Državni arhiv u Varaždinu) o odnosu gradova prema arhivima i arhivskoj djelatnosti, u svjetlu hrvatskog zakona po kome su gradovi obavezni arhivu osigurati prostore za rad. Dražen Kušen iz Državnog arhiva u Osijeku ukazuje na opasnosti komercijalizacije i primjene tzv. ekonomskog menadžmenta na javnu arhivsku službu, što je posebno izraženo u tranzicijskom vremenu. Azem Kožar ističe neke prioritete u razvoju arhivske djelatnosti Bosne i Hercegovine, Andrej Rodinis iz Arhiva Bosne i Hercegovine objavljuje rad: "Publiciranje arhivske građe – Funkcija arhiva i potrebe znanosti", a Peter Pavel Klasinc

o studiju arhivistike i dokumentologije na drugom stupnju studija u Mariboru. Branka Molnar iz Zagreba piše o projektu arhiviranja istraživačkih podataka između Evropske unije i zemalja Zapadnog Balkana pod nazivom *SERSCIDA*, a Danijela Branković o arhivima u virtualnom svijetu, odnosno modernizaciji arhiva kao odgovoru na informacione zahtjeve korisnika. Nada Čibej obrađuje pojedinačne i ujedinjene informacione sisteme u arhivima, a tu su još i radovi Slobodanke Cvetković (“Izvori za genealoška istraživanja na Internetu na prostoru bivše SFRJ”), Viktora Harastija (“Uloga arhiva u zaštiti i preuzimanju arhivske građe u periodima privredne tranzicije u Mađarskoj”), te Hatidže Fetahagić (o problematici korištenja arhivske građe stečajnih subjekata, na primjeru Arhiva Tuzlanskog kantona).

Druga rubrika časopisa, *Iz građe*, donosi sedam radova, najvećim dijelom zasnovanih na do sada nepoznatoj ili slabo korištenoj arhivskoj građi, te, s tim u vezi, i brojna nova saznanja. Nermina Halilović ukazuje na značaj latinske isprave bana Pavla Šubića i njegovih sinova od 21. februara 1305. godine, izdatu knezu Hrvatinu Stjepaniću, važnu kako sa diplomatskog, tako i historiografskog aspekta. Omer Zulić objavljuje rad o doprinosu štamparija kulturnom životu Tuzle i njene okoline u austrougarskom razdoblju, a Šefkija Mutevelić prilog o tuzlanskoj gimnaziji u istom periodu, tj. od njenog osnivanja 1899. do 1918. godine. Salkan Užičanin piše o industriji u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata, a Senad Hujdurović o energetici sjeveroistočne Bosne u periodu 1945.-1952. g. Gašper Šmid i Žarko Šrumbal objavljuju rad o slovenskim omladinskim radnim brigadama na izgradnji željezničke pruge Brčko – Banovići. Konačno, tu je i rad Edina Šakovića i Izeta Šabotića o skidanju zara i feredže na području sreza Gračanica.

Slijedi rubrika *Prikazi*, u kojoj je predstavljeno nekoliko novijih izdanja s područja historiografije, historijske publicistike i ar-

hivske struke, te *Vijesti*, u kojoj su doneseni izvještaji sa međunarodnih stručnih i naučnih skupova održanih u Bosni i Hercegovini i susjednim zemljama u toku 2013. godine.

Novi, 43. broj *Glasnika arhivâ i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, kako vidimo, nije interesantan samo za predstavnike arhivističke struke i one ljude koji su na različite načine vezani za tu struku. U rubrici *Iz građe* skoro svi objavljeni radovi se većim ili manjim dijelom odnose na prostor sjeveroistočne Bosne, kao širu okolinu Gračanice, tako da će ovaj broj biti zanimljiv i za sve one koji su zainteresirani za širu zavičajnu historiju sjeveroistočne Bosne, pa tako i lokalnu historiju Gračanice. Posebnu vrijednost u tom pogledu ima rad pod naslovom *Skidanje zara i feredže u Gračaničkom srezu*, kojeg potpisuju **prof. Edin Šaković** i **doc. dr. Izet Šabotić**. U njemu se, na osnovu do sada uglavnom nepoznate i nekorištene prvorzredne izvorne građe, odnosno arhivskih dokumenata partijske provenijencije, prikazuje tok akcije tzv. skidanja zara i feredže, odnosno prisilnog otkrivanja muslimanskih žena na području sreza Gračanica. Autori ukazuju na neke osnovne karakteristike ovog procesa na primjeru jedne bosanskohercegovačke lokalne sredine, a posebno su zanimljivi primjeri žestokog otpora koje su žene pružale ovoj akciji. Taj otpor, zbog kojeg je akcija na kraju poprimila isključivo represivan karakter, jedna je od najzanimljivijih stvari koje se u ovome radu iznose, argumentirano, uz navođenje i citiranje velikog broja arhivskih dokumenata nastalih u radu Sreskog komiteta KP BiH Gračanica. Zbog svega toga, ovaj rad predstavlja i vrijedan prilog proučavanju pitanja prisilnog otkrivanja muslimanske žene u Bosni i Hercegovini uopće.

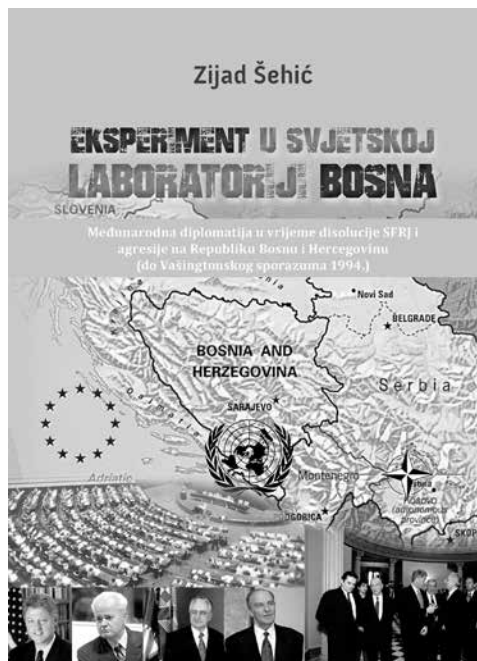
Edi Bokun

ZIJAD ŠEHIĆ, EKSPERIMENT U SVJETSKOJ LABORATORIJI BOSNA, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2013.

Razumijevanje ratova u razdoblju od 1991. do 1995. teško je sagledati i tumačiti. Historija je proces koji ima svoj ritam događanja i svoj ritam kristalizacije. Vođeni željom da zabilježe svoje viđenje, već dva-desetak godina nastaju naučni radovi, autobiografska i memoarska bilježenja, domaće i strane analize. Ovaj period za historiju predstavlja jako kratko vrijeme, za jednu generaciju koja je preživjela rat, emocije su još uvijek prisutne kao temperatura u tijelu vulkana. Iz potrebe da se sačuva sjećanje na prošlost, samo na osnovu vjerodostojnih činjenica i stručno utemeljenih gledanja, u ovom slučaju iz jednog posebnog ugla—analizirajući međunarodnu diplomatiju—nastalo je jedinstveno historijsko štivo, koje je njegov autor, prof. dr. Zijad Šehić, podario čitaocima u knjizi znakovitog naslova „Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna“.

Sagledavanje uzroka, toka i rezultata raspada Jugoslavije, uloga bosansko-hercegovačkih i međunarodnih aktera, te posljedica koje su se odrazile na Bosnu i Hercegovinu, u ovoj knjizi izvršeno je na osnovu raspoložive građe i stručnih časopisa međunarodne diplomatije. Zbog nedostupnosti arhiva svih aktera u događajima 1991. – 1995., prikaz je utemeljen na vjerodostojnim činjenicama međunarodnih institucija: Evropske zajednice i njenih institucija (KES-a, OESS-a), Vijeća sigurnosti UN-a, NATO-a... Po svojoj tematici i pristupu, ova knjiga izdvaja se u bogatom istraživačkom i stvaralačkom opusu autora.

Kada je riječ o izvorima i o nedostupnosti izvora za historografsku obradu ove vremenski nama bliske i osjetljive „materije“, poziciju autora (istraživača) koji odlučuje da je (ipak) obrađuje, na najbolji način odredit ćemo citirajući sljedeću Paskalovu misao: „Kad nekoga hoćemo da ispravimo i da mu pokažemo da se vara, treba promotriti s

koje strane on gleda na stvar, jer ona je obično istinita s te strane, pa mu tu istinitost treba priznati, ali mu treba otkriti stranu s koje je ta stvar netačna. On se time zadovoljava, jer vidi da se nije varao, nego da je samo propustio da vidi sa svake strane.“ Slijedeći navedenu misao velikog filozofa, čitaoci ove knjige, pa i oni iz svijeta koji su često imali viđenje ovog rata kao „borbu svih protiv svih“, dobit će jedan sasvim novi ugao suočavanja sa ratnim zbivanjima u Bosni i Hercegovini u periodu 1992. – 1995.

Knjiga se sastoji od tri, međusobno povezane cjeline. Prva glava „SFRJ—država koja je lagano odumirala“, hronološki, pregledno i decidno prikazuje aktivnosti međunarodne diplomatije, kroz odluke najznačajnijih međunarodnih institucija koje su bile involvirane u te procese. Analizom politike saveznih organa jugoslaven-ske države, objašnjen je utjecaj te politike na razvoj političkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Dokumentovana je neodlučnost međunarodne diplomatije, odsustvo zajedničke, koherentne, jasne i aktivne strategije u

samom nagovještaju budućih zbivanja, iako je „već u novembru 1990. CIA opominjala da je jugoslavenski eksperiment propao i da se najkasnije za osamnaest mjeseci mogu očekivati sukobi“. Umjesto preventivnih mjera, EZ upućuje apele, testirajući svoj međunarodni subjektivitet, a većina evropskih zemalja, nakon perioda hladnog rata, definiše svoje nove izmijenjene geopolitičke interese.

Druga glava „Republika BiH od međunarodnog priznanja 7. aprila 1992. godine do Vens- Ovenovog plana“ ispisana je u „četiri koraka“ i to: 1. *Republika BiH nakon proglašenja nezavisnosti*; 2. *Međunarodna diplomatija prema zbivanjima u RBiH od međunarodnog priznanja do Londonske konferencije*; 3. *Ponovo logori u Evropi. Genocid i etničko čišćenje*; 4. *Međunarodna diplomatija od Londonske konferencije do kraja 1992. godine*. Umjesto zaustavljanja agresije, međunarodna zajednica je pokušavala priznati faktičko stanje i zaustaviti rat na osvojenim pozicijama. Interesi članica EZ-a i Vijeća sigurnosti UN-a stavljeni su ispred interesa Bosne i Hercegovine. Unatoč izvještajima o koncentracionim logorima i zločinima koji su počinjeni u njima, NATO odbija vojnu intervenciju jer je, prema procjenama njegovih stratega, u toj misiji trebalo angažovati 700.000 vojnika. Očigledno, visoki troškovi tog angažmana bili su jači argument od života bespomoćnih. Povrede humanitarnih prava samo su verbalno osuđivane. Predmet posebnog razmatranja autora je nedosljednost Vijeća sigurnosti UN-a i nedorečenost njegovih stavova, naročito kada je u pitanju implementacija tih stavova. Zato, ne bez razloga, u svom zaključku navodi da je neuspjeh jugoslavenske politike uslovljen načinom djelovanja međunarodne diplomatije.

Sadržaj treće glave ove knjige „Republika BiH i međunarodna diplomatija od Vens Ovenovog plana do uspostave Federacije BiH“ odnosi se na najteže razdoblje rata za državu BiH koja se našla razapeta između

političke razgradnje njene državne strukture (koju su zastupali Tuđman i Milošević) i borbe da se ona očuva (što su SAD postavile kao pitanje od svog nacionalnog interesa). Tek u tom razdoblju SAD i NATO postaju inicijalna snaga za prekid rata, nakon definitivnog neuspjeha evropskih mirovnih nastojanja i uopće jalove evropske političke misije na Balkanu. Uzroci tog neuspjeha su u ovoj knjizi ogoljeni i pokazani sa više aspekata. Radi se prvenstveno o manama unutrašnje organizacije, tj. obavezi postizanja konsenzusa da bi se donijela odluka u nadležnim organima Evropske zajednice, nedostatku vlastitih sigurnosnih interesa, nepostojanju jedinstvenog političkog koncepta, kao i nemogućnosti provođenja usvojenih odluka.

Vjerodostojni izvori iz dokumenata i arhiva međunarodnih institucija prikazuju uzroke, tok i bilans tragičnih zbivanja na prostoru BiH u razdoblju 1991.–1995. godine. Historijski kontekst događaja, glavni elementi i međunarodne dimenzije zbivanja i posljedice namjere o preoblikovanju političke karte bivše Jugoslavije, u ovoj knjizi objašnjeni su na posve drugačiji način, pristupom ispravljanja pogrešnog iščitavanja historije „laboratorijskom analizom“ poteza velikih sila, sagledavajući vjerodostojne činjenice i odgovaranjem na niz do sada neodgovorenih pitanja, kao što su: kojim načinima je djelovala međunarodna diplomatija, zašto su evropska mirovna nastojanja bila neuspješna, te kako su SAD i NATO postali pokretačka snaga za obustavljanje rata u bivšoj Jugoslaviji.

Knjiga prof. dr. Zijada Šehića „Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna“, ne samo da se izdvaja od knjiga drugih autora koji su se bavili sličnom tematikom, nego se izdvaja i iz samog autorovog stvaralačkog opusa. Zahvaljujući sopstvenoj sposobnosti razumijevanja i spremnosti autora da neumorno istraži široku izvornu bazu i svestrano sagleda sve skrivene i neskrivene tokove političkih

zbivanja, uspješno je zaokružen postavljeni istraživački zadatak.

*Doc.dr. Dževad Drino,
Benjaminina Londrc, dipl.iur.*

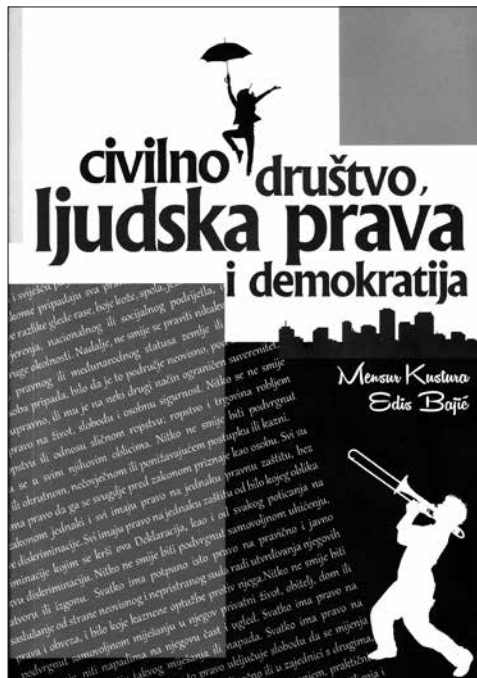
MENSUR KUSTURA I EDIS BAJIĆ, CIVILNO DRUŠTVO, LJUDSKA PRAVA I DEMOKRATIJA“, OFF-SET, TUZLA, 2014.

Knjiga prof. dr. Mensura Kusture i Edisa Bajića „Civilno društvo, ljudska prava i demokratija“ neće biti samo jedna od mnogih koje ste imali priliku da pročitate i odložite na policu, već će svako od nas u njoj naći odgovore na niz socioloških pitanja, dobiti pregledan uvid tumačenja civilnog društva u različitim postmodernim sociološkim teorijama, te se upoznati sa jednim novim pristupom prema analitičkim problemima civilnog društva.

Zahvaljujući sopstvenoj sposobnosti razumijevanja, autori predstavljaju i vrednuju poznate teorije, koje se bave odnosom civilnog društva i demokratije i definisanjem funkcije civilnog društva u odnosu na dominirajući društveni poredak. To su: komunitaristička (Walzer i Taylor), diskurzivno-teorijska (Habermas), liberalno- demokratska (Dahrendorf) i radikalno-demokratska teorija (Dubiel, Frankenberg, Rödel).

Kritičkom senzibilnošću vrsnih poznavalaca navedenih teorija, autori ne daju samo njihovu analizu i komparaciju. Za razliku od do sada objavljenih knjiga, ova knjiga je dobila produktivan karakter razvijanjem vlastite pozicije, prvenstveno o pitanjima u vezi sa organizacijskim oblicima civilnog društva, odnosa između ovih formi i političkog sistema itd.

Proces sagledavanja problema civilnog društva autori su razvili u pet glava, pet međusobno povezanih tematskih cjelina: 1. *Značenje civilnog društva u komunitarizmu;* 2. *Komunikacijsko fundiranje normativne teorije civilnog društva;* 3. *Neoliberalna teorija o civilnom društvu;* 4. *Radikalnodemo-*

kratska teorija o civilnom društvu; 5. *Civilno društvo i demokratija: kakvo civilno društvo treba moderna demokratija? Zaključak i perspektive.* U prvom dijelu su obrađene dvije koncepcije civilnog društva. Prva je Michael Walzerov diskurs o obliku civilnog društva. Četiri idejno-povijesna odgovora koja definišu jednu djelatnu funkciju u zajedničkoj sferi djelovanja su: politička zajednica kao preferirani djelatni prostor, ekonomska djelatnost, tržište i nacija kao pretpostavljeni djelatni prostor. Walzer smatra da ni političko djelovanje, ni kreativni rad, ni tržišni diskurs, kao ni nacionalna ideologija ne mogu biti garancija „dobrog života“, te da civilno društvo treba podjednako obuhvatiti sve četiri djelatne forme. Različitim ulogama pojedinaca dobilo bi se civilno društvo kao idealan djelatni prostor svih djelatnih prostora, gdje su svi akceptirani, a niko povlašten. Funkcija države u projektu civilnog društva objašnjena je kroz dva događaja iz novije historije bivših komunističkih država Istočne Evrope, a nužnost političkog angažmana

u civilnom društvu postavljena je kao jedan od temeljnih zahtjeva socijalne demokratije. Walzerovim zaključkom da klasični nacrt dobrog života (modeli konzumenta, radnika, građanina, nacionalnog junaka) moraju biti relativizirani i spojeni. Pri tome civilno društvo predstavlja djelatni prostor svih prostora i projekat svih projekata. Uočavajući odgovore i neodgovorena pitanja Wolzerove teorije, autori tumače kao problematičan i sam pojam civilnog društva, a komunitarizam kao potpuno sociološki naivnu teoriju, jer ne prepoznaje grupnodinamičke procese oblikovanja volje i mehanizme socijalne kontrole, podcjenjuje procese socijalizacije, te zanemaruje devijantnost i u fetišizaciji zajednice. Prema Charlesu Tayloru koncepcija civilnog društva razvija se kroz: ponovno otkrivanje civilnog društva u kontekstu istočnoevropskih transformacijskih procesa; oblik civilnog društva u socijalnim koncepcijama (koncepcija civilnog društva kao konsekvencija razvoja zapadnoevropske civilizacije) te kroz dimenziju javnosti kao postanak i izraz civilnodruštvene autonomije i identiteta. Taylor diferencira Lockovu i Montesquieovu evolutivnu liniju, naglašava značaj patriotizma kao vrline u određenoj političkoj zajednici, kao i obavezu pripadnosti jednom društvu i angažovanju za to društvo. Neutralnu poziciju u pogledu različitih koncepcija civilnog društva Taylor suprostavlja građansko-humanističkoj tradiciji identifikacije građana sa njihovom političkom zajednicom. U njegovoj interpretaciji pojam civilnog društva dobija konture politički integrisanog, državno regulisanog društva.

Druga glava knjige „Komunikacijsko fundiranje normativne teorije civilnog društva“, objedinjuje tri teme: Problem odnosa sistema/životnog svijeta prema civilnom društvu; Interakcijski sklop javnosti, civilnog društva i moći; Aspiracije civilnog društva i procesi upravljanja funkcionalnih subsistema; U kojoj bi mjeri civilno društvo moglo osvojiti politički subsistem? Jürgen Haber-

masova argumentacija teme civilnog društva razvila se u dva diferencirano struktuirana djelatna područja, da bi u svom pravno teorijskom djelu „Faktičnost i važenje“, izvršio rekonstrukciju svoje političke teorije, koja na mjesto dualizma sistema i životnog svijeta postavlja jedan institucionalistički način razmatranja političkog sistema. Pravo interpretirano kao sastavni dio životnog svijeta, ali i kao medijum preko kojega se komunikativna moć transformira u administrativnu moć, a pravna država kao mjesto gdje sistem oblikuje balans između prisile socijalne integracije: novca, moći i solidarnosti. Uz Habermasovo svođenje civilnog društva, na zahtjev za stvaranje jednog komunikativnog egaliteta šansi, autori konstatuju da je nedostatak njegove teorije izostanak odgovora na koji način i u kojoj mjeri bi ovaj zahtjev mogao biti realizovan.

Treća glava knjige „Neoliberalna teorija o civilnom društvu“, govori o: socijalno političkom pristupu konceptu građanskog društva; građanskom statusu i građanskim pravima, kao mogućim pretpostavkama za jedan strukturni i funkcionalni oblik građanskog društva, dimenzijama građanskog društva u Ralf Dahrendorfovoj sociološkoj koncepciji, te o odnosu između liberalne države i građanskog društva. Ralf Dahrendorf građansko društvo shvata kao medijum slobode, kao društvo u kome je sloboda utemeljena. Građanska prava, građanski status, građansko društvo i elitistički model demokratije, poslužili su u bližem pojašnjenju političkog subsistema.

Četvrta glava „Radikalnodemokratska teorija o civilnom društvu“ razmatra odnos civilne neposlušnosti i komunikativne slobode, te simbolički dispozitiv demokratije i sekularizaciju političke moći, kao pretpostavke za izoblikovanje jednog autonomnog civilnog društva. Civilnodruštveni republikanizam, razrađen je u studijama Frankenberga, Rodela i Dubiela. Tragajući za negacijom razvijenih formi participativne demokratije, oni su po-

kušali projektovati socijalnu sferu vlastitog angažovanja sa druge strane birokratije socijalne države. Dubiel kod primjene pojma civilnog društva uočava tri problema: koncept „samoograničenja“, preokret legitimacijske paradigme neoliberalne demokratije, pitanje integracije visoko funkcionalno diferenciranih društava. Predstavljen je tok razvoja uvjerenja ravnomjerne participacije svih u moći do napuštanja paradigme o jednom, sebi samom transparentnom društvu, dakle ideje koja je bila inkludirana u njihov prvobitni radikalnodemokratski nacrt civilnog društva.

Peta, posljednja, glava „Civilno društvo i demokratija: kakvo civilno društvo treba moderna demokratija? Zaključak i perspektive“, obuhvata pitanja komparacije socioloških teorija o civilnom društvu, te održanje poretka funkcionalno diferenciranog društva iz perspektive civilnodruštvenog aktivizma. Nakon upoznavanja sa civilnim društvom iz perspektive komunitarističkog, diskurzivnog, liberalnog i radikalnodemokratskog shvatanja, autori knjige ukazuju na dodirne tačke, strukturalne sličnosti, ali i razlike u nastanku, obliku i centralnim funkcijama civilnog društva. Odgovoreno je na pitanja da li i kako koncept demokratskog civilnog društva može dati doprinos objašnjenju današnjih socijalnih i političkih problema, te kako bi trebalo da izgleda jedna fundamentalna struktura civilnog društva, da bi se time dostigla stabilizacija i razvoj liberalne demokratije.

Benjamina Londrc, dipl. iur., Bojana Koroman

KEMAL LJEVAKOVIĆ, RJEČNIK TEŠANJSKOGA KRAJA, OPĆA BIBLIOTEKA TEŠANJ, 2014.

Sljedstveno neporecivoj sentenci filozofa fenomenologa Martina Heidegera da je *jezik čovjekova kuća bitka*, razumijevamo i kako je u najvećoj mogućoj mjeri čovjek sazdan svojim jezikom i od jezika kao sistema zvučno oblikovanih formi, tj. riječi i njihovoga zna-

čenja. Otuda i vječna nedoumica zbog toga što god da kažemo, nismo to uspjeli reći kako želimo i uvijek smo rekli nešto što uopće nismo namjeravali. Čovjekov odnos prema jeziku nije moguće dovesti do suvisloga kraja iz više razloga, ali ponajprije zbog toga što jezik postoji već dugo prije nas i što nastavlja postojati i pošto nas više ne bude.

Jezik je vječno živa materija koja je u neprekidnom pretakanju i fermentiranju semantičkih, simboličkih i leksičkih smislova i značenja jezičnih jedinica. Kretanje jezika traje u prostoru od *duhovnoga jezika* kao uvjetno jezičnoga početka, do *prvoga jezika* koji već ima svoju ortografiju i *drugoga* ili *standardanoga jezika* koji ima potporu u naučnim – lingvističkim istraživanjima, gramatikama, pravopisima i rječnicima, pa ga možemo zvati i *službenim jezikom* zemlje i naroda. Rad sa jezikom i u jeziku nikada nije niti može biti priveden kraju jer se jezik neprekidno saobražava životu, životnim situacijama i potrebama.

Vječnost čovjekovog živog odnosa spram jezika i sa jezikom može se vidjeti i u *Rječniku tešanjškoga kraja* – kao *prilogu leksikografiji bosanskoga jezika* – izvrsnom radu samozatajnog i prilježnog Kemala Ljevakovića, koji je već visoko samosvjesno obavio brojne književne poslove. U ovome primjeru, Kemal Ljevaković je sebi postavio visok zadatak – da od zaborava otrgne dio jezičnoga blaga koje je na razne načine zapostavljeno i potisnuto suvremenosti, suvremenom govornom praksom prije svega.

Na tešanjskom jezičnom i govornom prostoru već je bilo više uspješnih istraživačkih poduhvata kad je riječ o različitim odlikama bosanskoga jezika u govornoj praksi, pa prije svega o prisustvu *ekavice* i *ikavice*, npr. Međutim, Ljevakovićev zahvat se odlikuje multidisciplinarnim pristupom koji donosi na okup jezične vrijednosti sa stanovišta *antropološke lingvistike* – riječ je o jeziku koji je bitno oblikovao čovjeka tešanjškoga prostora, dakle, Ljevakovićev rad je u značajnoj

mjeri podudaran s *etnolingvistikom* i *socio-lingvistikom*, tako da je u značajnom aspektu ovoga rada riječ o *lingvističkoj antropologiji* koja u krajnjem ishodu uspravlja tešanjškoga čovjeka u njegovoj prirodnoj veličini i stvarnoj ljudskoj sadržini.

Ustvari, neophodno je naglasiti kako Ljevakovićev *Rječnik tešanjškoga kraja* ne samo otvara nebrojene mogućnosti naučno zasnovanih lingvističkih istraživanja i zapažanja, nego ih čak izričito zahtijeva i postavlja kao zadatak prema kojem smo obavezni. Prema Noamu Čomskom i sljedstveno njegovome učenju o *generativnoj gramatici*, lingvistika je grana *kognitivne psihologije* što je vrlo interesantna opcija i za filozofe i za psihologe, jer izvan jezika ne postoji stvarna mogućnost značajnijih spoznaja o čovjeku. Ta mogućnost spoznaje o samome sebi iz lingvističkih istraživanja jedna je od najstvarnijih opcija koje proizlaze iz jezičnih struktura i njihovoga razumijevanja, a u suvremenom svijetu ima sve veću primjenu u nevjerovatno širokom rasponu.

Postavljajući sebi zadatak i prihvatajući se ovoga posla koji leksikografski širi prostor bosanskoga jezika, vrijedni i uzoriti Kemal Ljevaković se uhvatio u koštac sa poslom nesagledivih razmjera i savlađivanjem brojnih poteškoća. Valja primijetiti, kako je Ljevaković dobro obavio svoj zadatak. Njegova knjiga od /cca 450/ strana izgleda izvrsno. Od zaborava su zauvijek otrgnute brojne lekseme bosanskoga jezika s ruba zaborava i nestanka. Ovo djelo je poticaj koji treba cijeniti i slijediti i u drugim prostorima i sredinama na sličan način, ako nam je stalo do bosanskoga jezika.

Riječi koje nerijetko pežorativno označavamo arhaizmima i lokalizmima, bosansko-me jeziku daju upravo onaj ton po kojem se u leksikografskom smislu i značenju izdvaja i biva bosanskim jezikom. Dragocjene riječi bitno označavaju i nas kao ljude, a u još većoj mjeri naše roditelje, prošlost i pretke, ozračavaju bosanskohercegovački prostor karakterističnim i samo nama i našem jeziku bliskim viđenjem i određenjem. Nažalost, upravo te

dragocjene riječi često bivaju potisnute riječima stranoga porijekla koje upućuju na nov i strani utjecaj na naš način života, a na nas same ukazuju na negativan način – kao na ljude koji se olako odriču svoje poputbine, suštine, porijekla, amaneta i identiteta.

Kemal Ljevaković se vrlo ozbiljno prihvatio posla u realizaciji svoje zamisli krenuvši od znamenite maksime Alije Isakovića ar: *Naš jezik je naš moral, njegova smo duševnost, njegova toplina, mehkoća i njegovo utočište. Potomci davnih Bošnjana i danas žive u bosanskome jeziku*. Ljevaković vrlo ozbiljno obrazlaže opće, posebne i osobne razloge za svoj rad na *Tešanjškome rječniku*. Vrlo seriozno se osvrće na prethodne naučnistraživačke radove autora koji su se bavili bosanskim jezikom tešanjškoga kraja, počevši od *karakteristika narodnoga govora*.

Posebnu pažnju Ljevaković poklanja *Oblicima šćakavštine, karakterističnim leksemama u govoru Bošnjaka, Karakterističnim leksemama u govoru Hrvata i Srba*, već na glasu i dobro poznatom *Ekavskom izgovoru u tešanjškome kraju, Ostacima ikavskoga izgovora, Akcenatskim nedoumicama ili ispravnostima i Nekim jezičkim zanimljivostima*. Iz dosadašnjih jezičkih istraživanja, Ljevaković je posebnu pažnju posvetio Štokavskom dijalektu, *Jednom nezapaženom bosanskom govoru, Akcentuaciji, Fonologiji, Dugom jat-u, Kratkome jat-u, Morfologiji, Infinitivu, Aoristu, Bosanskom govoru na lijevoj obali rijeke Bosna, Problemu ijekavskošćakavskoga dijalekta, Nekim osobenostima vokalizama govora donjega toka rijeke Usora, Jednoj narodnoj hipotezi o porijeklu ekavizama u govorima tešanjsko-maglaškoga kraja*, nakon čega uz nužne napomene slijedi *Rječnik tešanjškoga kraja – prilog leksikografiji bosanskoga jezika*.

* * *

Povijesno i kulturalno, tešanjški prostor ima auru dragocjenih energija i ljudi koji je podržavaju svojim djelom. To je dugačak, nesaglediv i neiscrpan spisak i niz dobrote i ljepote koji cijeloga svoga vijeka nosi i Ke-

mal Ljevaković kao svoju jezičnu poputbinu. Spomenimo da su se naučno i istraživački prema tešanjskoj jezičnoj bašti odnosili i Milan Rešetar, Gojko Ružičić, Ivan Brabec, Dalibor Brozović, Miloš Okuka i Refik Bulić, a tešanjski pisci izredom držali su do svoga govora kao do sebe samih. Osim svega, uz ovu dragocjenu knjigu *Rječnik tešanskoga kraja – prilog leksikografiji bosanskoga jezika*, stali su i uglednici: akademik profesor Dževad Jahić, vanredni profesor Hazema Ništović i magistar Muhamed Arnaut, te pisac Ramiz Brkić.

Dakle, nikako nije riječ o tome da ne znamo o čemu je riječ ili ne umijemo prepoznati čovjeka i djelo, ali jeste riječ o tome da nemamo puno ljudi kakav je Kemal Ljevaković, niti djela kakvo je *Rječnik tešanskoga kraja – prilog leksikografiji bosanskoga jezika*.

* * *

Kemal Ljevaković je rođen 1948. godine u Trepču, Tešanj. Završio je nastavnički odsjek jezika, književnosti i historije. Objavio niz knjiga, naglašeno istraživačke prirode: *Rat-rane moje duše* /rat 1992. – 1995./, *Od Trebiča do Trepča* – monografija o rodnom mjestu, *100 godina osnovne škole Kulin Ban u Tešanjci* – monografija o školi u kojoj je proveo radni vijek, *Siddik* – knjiga poezije, *Aleja bijelih duša* – knjiga o legendama tešanskoga kraja i *Rječnik tešanskoga kraja – prilog leksikografiji bosanskoga jezika*.

* * *

Ono što držimo izuzetno važnim u ovom primjeru jeste činjenica da je ova dragocjena knjiga šivena, u *tvrdom uvezu* i estetski, likovnotehnički i grafički vrlo brižljivo oblikovana, što, moramo priznati, kod nas nije čest primjer. Češće se suočavamo s najrazličitijim oblicima nebrige i aljkavosti. Ovaj izvrstan posao obavili su: Lejla Šehić Petrović, Adnan Šehić i Belma Ljevaković Bošnjak. Čestitamo.

Atif Kujundžić, knjiž.

**ZEMLJE ANTIČKOG ILIRIKA PRIJE I POSLIJE
IZDAVANJA MILANSKOG EDIKTA. ZBORNİK
RADOVA. SARAJEVO: FILOZOFSKI FAKULTET,
2014. (ELEKTRONSKO IZDANJE, ISBN 978-
9958-625-41-1).**

Zajedničkim radom nastavnika i saradnika sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, odnosno katedri za klasičnu historiju i arheologiju, 2013. godine je pripremljen, a početkom 2014. godine je objavljen zbornik pod naslovom “*Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije izdavanja Milanskog edikta*”. Neposredan povod za ovaj stručni i publicistički poduhvat jeste 1700. godišnjica od izdavanja Milanskog edikta (od strane cara Konstantina Velikog), kojim je u Rimskom carstvu zagarantovana sloboda vjeroispovjesti **kršćana**. Redakcija i autori ovog zbornika su htjeli da ukažu na historijski značaj tog historijskog događaja i pravnog akta koji je odredio dalje vjerske i političke tokove Evrope, pa i cijelog svijeta. Iz te namjere je i proizašlo ovo djelo, koje je razloženo na četiri glavne cjeline.

U uvodu Zbornika, autori iznose ciljeve pristupanja problematici Milanskog edikta u dosadašnjoj historiografiji, a zatim slijede tri glavna dijela. Prvi od njih je naslovljen kao *Izvori i historiografija*, a preostala tri dijela donose radove i priloge svrstane prema tri balkanske provincije tog doba, koje su obuhvatale širi prostor Bosne i Hercegovine i njoj susjednih zemalja: provincija Gornja Mezija (u kojoj se, u gradu Naissusu, današnjem Nišu, i rodio car Konstantin), zatim provincija Dalmacija i provincija Panonija. Na kraju su zaključna razmatranja, te obimna bibliografija.

U prvom dijelu Zbornika objavljeno je šest radova: “*Poganski rimski autori o kršćanstvu u prva dva stoljeća*” (Dijana Beljan), “*Galerijev edikt*” (Salmedin Mesihović), “*Novac cara Konstantina na Zapadnom Balkanu*” (Tijana Križanović), “*Milanski edikt kroz prizmu pravne nauke*” (Dževad Drino i Benjamina Londrc), “*Konstantinski preokret i*

značenje Milanskog edikta” (Drago Župarić), te “Vjerska politika Konstantina Velikog od dolaska na vlast do bitke kod Milvijskog mosta kroz vizuru savremene antičke historiografije” (Amra Šaćić). Drugi dio donosi dva rada: “Gornja Mezija – krajnja granica Ilirika” (Ivana Božić), te “Konstantinovo djetinjstvo i mladost u Meziji i njegov stav prema kršćanstvu u tom periodu života” (Senaid Bolić). U trećem dijelu, koji se odnosi na provinciju Dalmaciju, objavljeno je pet priloga: “Počeci antike na području današnje Hercegovine. Doba ilirskog helenizma” (Almir Marić), “Provincija Dalmatia od Epidauruma do Lissusa” (Nedim Mehić), “Vjerski i ekonomski razvoj na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u IV stoljeću” (Arnes Džido), te “Rano kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod” (Edin Bujak i Adisa Lepić). U dijelu posvećenom provinciji Panoniji, data su četiri rada: “Kratki pregled Panonije i Rima tokom VIII stoljeća uzajamnih odnosa” (Merisa Kliko i Edin Veletovac), “Narodi antičke Panonije” (Dženan Brigić), “Historijski razvoj glavnih urbanih centara Panonije u periodu rimske vladavine” (Merisa Kliko), te “Osvrt na religijsku i ekonomsku sliku provincije Panonije” (Edin Veletovac). Na kraju su “Zaključna razmatranja”, koja potpisuje dr. Adnan Kaljanac.

Milanski edikt, kojim je proglašena sloboda vjeroispovijesti u tadašnjem Rimskom carstvu, odnosno slobodno ispovijedanje do tada zabranjenog i progonjenog kršćanstva značila je početak prevage ove vjere, kojoj je neposredno pred smrt pristupio i sam Konstantin. U vrijeme izdavanja Milanskog edikta on se, doduše, više vodio interesima

samog Carstva i pokušajem da se prevaziđu unutrašnji sukobi i nesuglasice, ali se pokazalo da je kršćanstvo ona vjera i kohezivni faktor koji može produžiti njegov život, u vremenu sve veće krize i barbarskih navala. Kršćanstvo u narednim decenijama postaje i državna religija, a potom i jedina dopuštena vjera u Rimskom carstvu, koje se nešto poslije dijeli i na Istočno i Zapadno. Kršćanstvo postepeno prihvataju i barbarski narodi koji su dolazili u interakciju sa Rimljanima i ono postaje vjera koja je obilježila razdoblje koje je potom uslijedilo – srednji vijek. Prisustvo **kršćana** prije Milanskog zabilježeno je i na području današnje Bosne i Hercegovine, gdje su skriveno djelovali skriveno, u privatnim kućama (**što potvrđuju nalazi** freski i mozaika). Proglašavnjem vjerske slobode, na našim prostorima se, kao i u drugim dijelovima Carstva, podižu prve crkvene zgrade, odnosno ranokršćanske bazilike, među kojima su prve one iz Konstantinovog doba, otkrivene u Čipuljčima kod Bugojna i na gradini Kalvarija kod Malog Mošunja.

Sve u svemu, zbornik radova *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije izdavanja Milanskog edikta* predstavlja vrijedan doprinos antičkoj historiografiji i arheologiji naše zemlje, a posebno vrijednim u našem širem, zavičajnom kontekstu čine se radovi o provinciji Panoniji, kojoj su pripadali i prostori sjeveroistočne Bosne. Zbog svega toga, ovaj Zbornik (koji je dostupan na web-stranici Filozofskog fakulteta u Sarajevu, sekcija “E-izdavaštvo”) preporučuje se svim osobama zainteresiranim za prošlost Bosne i Hercegovine.

Mr. Mersiha Imamović